

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.26268/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.26268/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGPAAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.26268/heal.uoi.12440)
Ομιλίες (121 βίντεο) ORAL PRESENTATIONS (121 videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.26268/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.26268/heal.uoi.13058)

Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/32917 & [doi:10.26268/heal.uoi.12717](https://doi.org/10.26268/heal.uoi.12717) **EN** Summary **DE** Zusammenfassung

Ορμή τού θανάτου, έρωτας και θάνατος στην ύστερη θεωρία των ορμών τού Freud και η πρόσληψή τους στην Κριτική Θεωρία των Fromm και Marcuse¹

Κωνσταντίνος Ράντης²

Τμήμα Φιλοσοφίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Η έννοια της ορμής του θανάτου εμφανίστηκε στην ύστερη θεωρία των ορμών του Freud πάντοτε σε μείξη με τον αντίποδά της έρωτα και παρέμεινε ως το τέλος αμείσημη. Στην ανακατασκευή της αναδεικνύονται τόσο οι θεωρησιακές όσο και οι κλινικές ρίζες της, η αμφισβήτησή της, όχι μόνον ως προς το θεωρησιακό της περιεχόμενο και τις κοινωνικές προεκτάσεις της, αλλά και ως προς την κλινική θεμελίωσή της, ακόμη και αν σήμερα χρησιμοποιείται μάλλον η κλινική της διατύπωση στην ερμηνεία ατομικών μορφών αποπροσωποποίησης.

Αυτή διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην κλασική Κριτική Θεωρία, ιδίως στην αντιπαράθεση Fromm και Marcuse. Βάσει κειμένων από τα *Κατάλοιπα* των δύο συγγραφέων θα ανακατασκευασθεί η διαμάχη τους, όπου αναδεικνύεται ότι η εξ υπαρχής αρνητική στάση αποδοχής της από τον Fromm ρέπει προς έναν κουλτουραλισμό, ενώ η ένθερμη αποδοχή της από τον Marcuse τείνει προς έναν υπέρμετρο

¹ 28-4-2017 11:00-12:30. Συνεδρία: Π2 Ψυχή και θάνατος. Ομιλία 2η: [YouTube=7mn7L WAdiY](https://www.youtube.com/watch?v=7mn7LWAdiY) 23:01. Άρθρο: υποβολή 21-9-2022· αποδοχή 22-9-2022· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι. Θα συμπεριληφθεί στο υπό έκδοση βιβλίο τού συγγραφέα *Φιλοσοφία και Ψυχανάλυση. Τρεις διαλέξεις* (Τρίκαλα, εκδόσεις Επέκεινα: <https://oldsite.philosophy.uoi.gr/meli-dep/konstantinos-rantis/>).

Αν οι **σύνδεσμοι** στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Ράντης Κ. «Ορμή τού θανάτου, έρωτας και θάνατος στην ύστερη θεωρία των ορμών τού Freud και η πρόσληψή τους στην Κριτική Θεωρία των Fromm και Marcuse». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε (ΠΠΠ), Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7» Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς. 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Π22: σς 34. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/32917>. <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12717>.

² Σπούδασε φιλοσοφία, κοινωνιολογία, ψυχολογία και παιδαγωγική στην Ελλάδα και τη Γερμανία, κι έλαβε το διδακτορικό του στο Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Br. Δίδαξε στην PH Freiburg, στην PH Ludwigsburg, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στο Πάντειο και ως Gastwissenschaftler στο Institut für Philosophie Goethe-Universität, Frankfurt a. M. Είναι αναπληρωτής καθηγητής Ιστορίας της Φιλοσοφίας – Κοινωνικής Φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στο Τμήμα Φιλοσοφίας. Σημαντικότερες δημοσιεύσεις του: *Psychoanalyse und «Dialektik der Aufklärung»* (2001) [ελλ. μτφρ. *Ψυχανάλυση και «Διαλεκτική του διαφωτισμού»*] (2006), *Geist und Natur. Von den Vorsokratikern zur Kritischen Theorie* (2004) [ελλ. μτφρ. *Φύσις και πνεύμα. Από τους Προσωκρατικούς στην Κριτική Θεωρία*] (2008), *Καστοριάδης και Μαρξ* (2004 / 2018), *Herbert Marcuse. Περί διαλεκτικής. Τρία δοκίμια*, επιμ.–μτφρ.–επίμ. Κ. Ράντης. (2013), *Εισαγωγή στη διαλεκτική: Από τον Πλάτωνα ως τον Μαρκούζε* (2015). *Herbert Marcuse. Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, επιμ.–μτφρ. Κ. Ράντης. (2017). <https://philosophy.uoi.gr/meli-dep/konstantinos-rantis/>. kon.rantis@gmail.com.

βιολογισμό. Ωστόσο, αμφότεροι δοκίμασαν να διαμεσολαβήσουν κοινωνικούς και βιολογικούς παράγοντες στη γένεση του κοινωνικού ανθρώπινου όντος, που εξακολουθεί να είναι το ζητούμενο.

Επιπλέον, θα αναλυθεί η θανατολογία, που συγκρότησε ο Marcuse μέσω της διαλεκτικής της ορμής του θανάτου και του έρωτα έχοντας στο στόχαστρο της κριτικής του τη θανατολογία του Heidegger. Ο Heidegger επικέντρωσε στο «είναι-προς-θάνατο» και θεωρούσε αναγκαία τη συνείδηση του θανάτου για την οντολογική σύσταση της ολότητας της ύπαρξης, ενώ ο Marcuse ανέδειξε αναγκαίο τον έρωτα, ως όχι-κατασταλτική απομετουσίωση, για τη σύσταση μιας δυνατής ολότητας της ζωής. Αντιθέτως, ο Fromm, ο οποίος άσκησε κριτική στον Marcuse παραμένοντας αποκλειστικά στο πεδίο της κλινικής ψυχανάλυσης, συρρίκνωσε τη θανατολογία του Marcuse σε μια φαινομενολογική περιγραφή του θανάτου και στην ιατρική τέχνη της ευθανασίας.

Λέξεις-κλειδιά: ορμή του θανάτου, έρωτας και θάνατος, όχι-κατασταλτική απομετουσίωση, είναι-προς-θάνατο, θεωρία των ορμών, Κριτική Θεωρία, ευθανασία, δυσθανασία, τέλος της ζωής, θάνατος με αξιοπρέπεια, αξιοπρεπής θάνατος, καλός θάνατος, ωραίος θάνατος, ευ-θάνατος, ώριμος θάνατος, ανώριμος θάνατος, μεθώριμος θάνατος, πρόωρος θάνατος, θάνατος πριν την ώρα του, θάνατος στην ώρα του, θάνατος μετά την ώρα του, μετάωρος θάνατος, αθανασία, προθανασία, μεταθανασία, μεταθανάτια μακροζωία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, πότε οφείλομε να πεθαίνουμε, ΠΟΠ, πώς πρέπει να πεθαίνουμε ΠΩΠΠ, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.

Death-drive, eros and death in Sigmund Freud's late theory of drives and their reception in the Critical Theory of Erich Fromm and Herbert Marcuse³

Konstantinos Rantis⁴

Department of Philosophy, School of Philosophy, University of Ioannina

Summary

The idea of death-drive is at the Centre of Freud's late theory of drives. Interconnected with its antipode Eros, it is inherently ambivalent. The present examination of the concept traces both its speculative and its clinical roots. This is followed by a discussion of the concept's critical reception not only with regard

---

³ 28-4-2017 11:00-12:30. Session: *P2 Soul and death*. **Speech 2:** [YouTube=7mn7L_WAdiY](https://www.youtube.com/watch?v=7mn7L_WAdiY) 23:01. **Paper:** submitted 21 Sep 2022· accepted 22 Sep 2022· no peer reviewed. It will be included in the author's forthcoming book *Philosophy and Psychoanalysis. Three lectures* (Trikala, Epecina publications: <https://oldsite.philosophy.uoi.gr/meli-dep/konstantinos-rantis/>).

If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

Cite this article: Rantis K. «Death-drive, eros and death in Sigmund Freud's late theory of drives and their reception in the Critical Theory of Erich Fromm and Herbert Marcuse.» In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium, University of Ioannina, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*» University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper P22: ps 34.
<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/32917> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12717>.

⁴ He studied philosophy, sociology, psychology and pedagogy in Greece and Germany, and received his doctorate at the Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Br. He taught at PH Freiburg, PH Ludwigsburg, the University of Thessaly, Panteio and as a guest researcher at the Institut für Philosophie Goethe-Universität, Frankfurt a. M. He is associate professor of History of Philosophy and Social Philosophy at the Philosophy School of the University of Ioannina, in the Department of Philosophy. His chief publications: *Psychoanalyse und "Dialektik der Aufklärung"* (2001) [gr. trans. *Psychoanalysis and "Dialectics of Enlightenment"* (2006)], *Geist und Natur. Von den Vorsokratikern zur Kritischen Theorie* (2004) [gr. transl. *Nature and spirit. From the Presocratics to Critical Theory* (2008)], *Castoriadis and Marx* (2004 / 2018), *Herbert Marcuse. About dialectic. Three essays*, Greek Translation of K. Rantis. (2013), *Introduction to Dialectic: From Plato to Marcuse* (2015). *Herbert Marcuse. Beyond the Reality Principle. Five Lectures*, Greek Translation of K. Rantis. (2017).
<https://philosophy.uoi.gr/meli-dep/konstantinos-rantis>. kon.rantis@gmail.com.

to its speculative contents and social effects, but also to its clinical applicability. In the clinical field, it nowadays serves the assessment of individual forms of depersonalization.

The notion of death-drive is also prominent in classic Critical Theory. It has become acute in the controversy between Fromm and Marcuse. Their difference will be demonstrated on the basis of their posthumous writings. It will be shown that, from the beginning, Fromm's rejection of the idea of death-drive reveals some mode of culturism, whereas Marcuse's ready adoption of the concept is suggestive of a biological tendency, or biologism. Both thinkers, nevertheless, acknowledge social as well as biological components of death-drive – a dualism that is recognized still today.

The analysis of Marcusean thanatology includes his open critique of Heidegger's view of death. The philosophy of Heidegger is focused on 'being-towards-death'. The consciousness of death is inextricable to the constitution of Being as a Whole. In contradiction to this, Marcuse argues that Being as Wholeness must ground in Eros, functioning as 'non-repressive de-sublimation'. Fromm, in turn critical of Marcuse, sticks to the field of clinical psychoanalysis. He cuts down Marcuse's thanatology to a mere phenomenological description of death and the medical artistry of euthanasia.

Keywords: *death-drive, eros and death, non-repressive de-sublimation, being-toward-death, theory of drives, Critical Theory, euthanasia, dysthanassia, end of life, dying with dignity, good death, mature death, premature death, postmature death, immortality, prothanassia, metathanassia, posthumous longevity, when should we die, WnSWD, when must we die, WnMWD, how should we die, HSWD, why should we die, WyMWD.*

Todestrieb, Eros und Tod in Sigmund Freuds später Triebtheorie und ihre Rezeption in der Kritischen Theorie Erich Fromms und Herbert Marcuses⁵

Konstantinos Rantis⁶

Institut für Philosophie, Fakultät für Philosophie, Universität Ioannina

---

⁵ 28 Apr 2017 11:00 - 12:30. Sitzung: P2 **Seele und Tod**. Rede 2: [YouTube=7mn7LWAdiY](https://www.youtube.com/watch?v=7mn7LWAdiY) 23:01. Papier: eingereicht am 21-9-2022· angenommen am 22-9-2022· kein Peer-Review. Es wird in das demnächst erscheinende Buch *Philosophy and Psychoanalysis. Drei Vorträge* (Trikala, Epecina-Veröffentlichungen: <https://oldsite.philosophy.uoi.gr/meli-dep/konstantinos-rantis/>).

Wenn die **Links** oben auf der ersten Seite nicht funktionieren: > Oben auf der 1. Seite: PROCEEDINGS: Seite 22: Fußnote 10.

Zitierweise für diesen Artikel: Rantis K. „Todestrieb, Eros und Tod in Sigmund Freuds später Triebtheorie und ihre Rezeption in der Kritischen Theorie Erich Fromms und Herbert Marcuses“. Im: „*Wann Sollten Wir Sterben?*“ (WnSWS). *Vorträge des 1. interdisziplinären Symposiums, Universität Ioannina, Griechenland, 28–30 April 2017. ISBN 978-960-233-288-7*“ Veröffentlichungen der Universität Ioannina, Olympias Repository. April 7, 2024. Artikel P22. Seiten 34. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/32917> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12717>.

⁶ Er studierte Philosophie, Soziologie, Psychologie und Pädagogik in Griechenland und Deutschland und promovierte an der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Br. Er lehrte an der PH Freiburg, der PH Ludwigsburg, der Universität Thessalien, der Universität Panteio und als Gastwissenschaftler am Institut für Philosophie der Goethe-Universität, Frankfurt a. M. Er ist Außerordentlicher Professor für Geschichte der Philosophie an der Philosophischen Fakultät der Universität Ioannina im Fachbereich Philosophie. Seine wichtigsten Veröffentlichungen: *Psychoanalyse und "Dialektik der Aufklärung"* (2001) [gr. Übers. (2006)], *Geist und Natur. Von den Vorsokratikern zur Kritischen Theorie* (2004) [gr. Übers. (2008)], *Castoriadis und Marx* (2004 / 2018), *Herbert Marcuse. Über Dialektik. Drei Aufsätze*, Griechische Übersetzung von K. Rantis. (2013), *Einführung in die Dialektik: Von Platon bis Marcuse* (2015). *Herbert Marcuse. Jenseits des Realitätsprinzips. Fünf Vorträge*, Griechische Übersetzung von K. Rantis. (2017). <https://philosophy.uoi.gr/meli-dep/konstantinos-rantis>. kon.rantis@gmail.com.

Zusammenfassung

Der Begriff des Todestriebs taucht in Freuds später Triebtheorie immer im Mischungsverhältnis mit seiner Antipode Eros auf; er bleibt somit ambivalent. In der vorliegenden Rekonstruktion des Begriffs werden sowohl seine spekulativen als auch seine klinischen Wurzeln berücksichtigt. Ferner werden die Widerstände gegen den Begriff nicht nur hinsichtlich seines spekulativen Inhalts und seiner sozialen Konsequenzen, sondern auch in Bezug auf seine klinische Begründung referiert, wenngleich seine klinische Formulierung heute eher zur Deutung individueller Formen von Depersonalisierung verwendet wird.

In der klassischen Kritischen Theorie spielt der Begriff des Todestriebs eine bedeutende Rolle, insbesondere in der Auseinandersetzung zwischen Fromm und Marcuse. Diese wird im Vorliegenden an Hand nachgelassener Texte rekonstruiert. Es wird gezeigt, dass Fromms Ablehnung des Begriffs Todestrieb von Anfang an zu einem Kulturismus tendiert, während Marcuses eifrige Aufnahme des Begriffs einen übermäßigen Biologismus nahelegt. Jedoch ziehen beide Denker für die Entstehung des sozialen menschlichen Wesens sowohl soziale als auch biologische Faktoren in Betracht. Diese Zweifelt hat bis heute ihre Gültigkeit.

Es folgt eine Analyse der Thanatologie Marcuses. In ausdrücklicher Kritik an Heideggers Todesbegriff basiert sie auf der Dialektik zwischen Todestrieb und Eros. Heideggers Philosophie ist auf ein ‚Sein-zum-Tode‘ fokussiert; die Bewusstwerdung des Todes gilt als unabdingbar für die ontologische Konstitution des Daseins als einer Ganzheit. Dagegen sieht Marcuse in Eros als „nicht-repressiver Entsublimierung“ die Grundlage für die Auffassung eines ganzheitlichen Daseins. Fromm, der wiederum Kritik an Marcuse übt, verbleibt im Feld der klinischen Psychoanalyse und verkürzt Marcuses Thanatologie zu einer phänomenologischen Darstellung des Todes und einer medizinischen Kunst der Euthanasie.

Schlüsselworte: *todestrieb, eros und tod, nicht-repressive entsublimierung, sein-zum-tode, triebtheorie, Kritischen Theorie, euthanasie, dysthanasie, lebensende, in würde sterben, guter tod, reifer tod, vorzeitiger tod, nachreifer tod, unsterblichkeit, prothanasie, Metathanasie, posthume Langlebigkeit, wann sollten wir sterben, WnSWS, wann müssen wir sterben, WnMWS, wie sollen wir sterben, WiSWS, warum sollten wir sterben, WmSWS.*

I. Η φροϋδική θεωρία των ορμών

Η θεωρία των ορμών ήταν ένα «work in progress» στην ψυχαναλυτική θεωρία του Sigmund Freud (1856-1939) και παρέμεινε ανοιχτό. Σύμφωνα με μια προσθήκη του 1924 στο έργο του *Τρεις μελέτες για τη σεξουαλική θεωρία* (1905), είναι «το πιο σημαντικό, αλλά και το πιο ατελές μέρος της ψυχαναλυτικής θεωρίας.»⁷ Στο προαναφερόμενο έργο του ο Freud εισήγαγε για πρώτη φορά στη θεωρία του την έννοια της ορμής, που συνυφαίνεται άρρηκτα με την έννοια της λιβιδούς και του ναρκισσισμού. Σύμφωνα με τον Freud, με την έννοια της ορμής «δεν μπορούμε αρχικά να εννοήσουμε τίποτε άλλο παρά μόνο την ψυχική εκπροσώπηση μιας συνεχώς ρέουσας, ενδοσωματικής πηγής ερεθισμάτων», που βρίσκεται σε

---

⁷ Sigmund Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (1905d), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. V: *Sexualleben*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 37, 47-145), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1991, σ. 47: σημ. 36.

Οι αναφορές στα έργα του Freud, για τα οποία υπάρχει δόκιμη ελληνική μετάφραση, γίνονται σ' αυτά. Όπου η σχετική μετάφραση τροποποιήθηκε από τον συντάκτη του παρόντος δοκιμίου, σημειώνεται ως: "(τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.)". Στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει δόκιμη ελληνική μετάφραση, αυτή γίνεται από τον συντάκτη του παρόντος δοκιμίου από τα πρωτότυπα κείμενα.

αντίθεση «προς τον “ερεθισμό”, ο οποίος παράγεται από μεμονωμένες εξωτερικές διεγέρσεις.»⁸ Επιπλέον, η ορμή είναι μια έννοια οριοθέτησης «του ψυχικού από το σωματικό»,⁹ αλλά δεν είναι ξεκάθαρο, αν η ορμή είναι ήδη ο «ψυχικός εκπρόσωπος των ερεθισμάτων που προέρχονται από το εσωτερικό του σώματος και φθάνουν στην ψυχή»,¹⁰ αν αυτή μπορεί να γίνει αντικείμενο του ψυχικού πρώτα μέσω μιας παράστασης που την εκπροσωπεί ή μέσω ενός συναισθήματος.¹¹ Ο Freud δεν αρνήθηκε ποτέ τον θεωρησιακό [spekulativ, το σκέπτεσθαι που υπερβαίνει την εμπειρία και είναι προσανατολισμένο στο πνευματικό, υπεραισθητό και θείο] χαρακτήρα της έννοιας της ορμής, θεωρώντας ότι «η θεωρία των ορμών είναι κατά κάποιον τρόπο η μυθολογία μας. Οι ορμές είναι μυθικά όντα, μεγαλειώδη στην απροσδιοριστία τους.»¹² Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των «βιολογικής φύσης»¹³ ορμών είναι η *ώση*, ο *στόχος*, το *αντικείμενο* και η *πηγή*,¹⁴ μέσω των οποίων ο Freud διαχώρισε τις ορμές αρχικά σε σεξουαλικές ορμές και όχι λιβιδινικές ορμές της αυτοσυντήρησης –μεταγενέστερα «ορμές του Εγώ»–,¹⁵ καθ’ όσον «οι σεξουαλικές διαδικασίες του οργανισμού διαφέρουν κατά έναν ιδιαίτερο χημισμό από τις διεργασίες της διατροφής.»¹⁶ Εν αντιθέσει προς τα ένστικτα οι σεξουαλικές ορμές έχουν μια πλαστικότητα, τα πεπωμένα τους είναι η *αντιστροφή στο αντίθετο*, η *στροφή εναντίον του εαυτού*, η *απόθεση* και η *μετουσίωση*.¹⁷ Βάσει της πλαστικότητας των ορμών και, ειδικά, της απαξίωσης της ικανοποίησής τους και της παραγωγής τους στην κοινωνικά ανεκτή ικανοποίηση λαμβάνει χώρα η μεταμόρφωση και η πρόοδος του ζώου άνθρωπος σε ανθρώπινο ον.¹⁸ Αργότερα ο Freud συμπλήρωσε την υπόθεσή του ότι οι *σεξουαλικές ορμές*, των οποίων η ενέργεια ανήκει στην τάξη της λιβιδούς, υπόκεινται στην κυριαρχία της *αρχής της ηδονής*, ενώ οι *ορμές του Εγώ*, που έχουν ως στόχο τη διατήρηση του ατόμου, μπαίνουν στην υπηρεσία της ψυχικής ανάπτυξης και υπόκεινται στην *αρχή της πραγματικότητας*.¹⁹ Στις νευρώσεις μεταβίβασης οι ορμές του Εγώ υπό την επιρροή του εξωτερικού

⁸ Ο.π., σ. 47. Όπου το ό.π. είναι με όρθια γραφή (ό.π.) παραπέμπει σε άρθρο, όπου με πλάγια γραφή (ό.π.) παραπέμπει σε βιβλίο.

⁹ Πρβλ. ό.π.

¹⁰ Sigmund Freud, «Triebe und Tribschicksale» (1915c), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 75, 81-102), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 2005 (σ. 15-46), σ. 22.

¹¹ Πρβλ. Sigmund Freud, «Das Unbewußte» (1915e), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 119, 125-162), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 2005 (σ. 63-125), σ. 77 κ.ε.

¹² Sigmund Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1933a [1932]), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. I: *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse Und Neue Folge*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 11η έκδ. 1989 (σ. 447, 449-608), ελλ. μτφρ. Κλαίρη Τρικεριώτη, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1977, σ. 94 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

¹³ Πρβλ. Freud, «Triebe und Tribschicksale», σ. 19.

¹⁴ Πρβλ. ό.π., σ. 22.

¹⁵ Sigmund Freud, «Die psychogene Sehstörung in psychoanalytischer Auffassung» (1910i), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. VI: *Hysterie und Angst*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 8η έκδ. 1994 (σ. 205, 207-213), σ. 210.

¹⁶ Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, σ. 100.

¹⁷ Πρβλ. Freud, «Triebe und Tribschicksale», σ. 28.

¹⁸ Πρβλ. Herbert Marcuse, «Die Idee des Fortschritts im Lichte der Psychoanalyse» (1956), στο Herbert Marcuse, *Psychoanalyse und Politik*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 6η έκδ. 1980 (σ. 35-52), ελλ. μτφρ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Η ιδέα της προόδου στο φως της ψυχανάλυσης», στο Herbert Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, Τρίκαλα: εκδόσεις Επέκεινα 2017 (σ. 67-86), σ. 75.

¹⁹ Πρβλ. Sigmund Freud, «Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens» (1911b), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 13, 17-24), σ. 21 κ.ε.

κόσμου απωθούν τις σεξουαλικές ορμές.²⁰ Η απόθνηση θεωρείται μάλιστα από τον Otto Fenichel (1897-1946) ως η μεγάλη ανακάλυψη του Freud, η οποία αναπαριστάνεται στη φροϋδική θεωρία των ορμών.²¹

Μετά την «Εισαγωγή της έννοιας του ναρκισσισμού» (1914) στη θεωρία του ο Freud διέκρινε τη λιβιδώ που ανήκει στο Εγώ, ή τη ναρκισσιστική λιβιδώ, από τη λιβιδώ που επενδύεται στα αντικείμενα, αντικαθιστώντας την αρχική αντίθεση μεταξύ των σεξουαλικών ορμών και των ορμών της αυτοσυντήρησης (ορμές του Εγώ) με την αντίθεση της *λιβιδούς του Εγώ* (Ichlibido) και της *λιβιδούς του αντικειμένου* (Objektlibido).²² Η έννοια του ναρκισσισμού μετέθεσε την ορμή της αυτοσυντήρησης στην περιοχή της λιβιδούς θέτοντας τον παλαιό δυϊσμό των ορμών σε κίνδυνο, αφού όλες οι ορμές έγιναν λιβιδινικές,²³ κίνδυνο τον οποίο ο Freud προσπάθησε να υπερβεί μέσω της παραδοχής ότι στις ορμές του Εγώ υπάρχουν δύο ποιοτικά διαφορετικά είδη ενέργειας: από τη μια η ενέργεια της ορμής του Εγώ και από την άλλη «λιβιδινικά ποσά ενέργειας», που απαρτίζουν τον ναρκισσισμό.²⁴ Ωστόσο, ο Freud αναθεώρησε και αυτήν την παραδοχή του στο μεταγενέστερο έργο του *Πέραν της αρχής της ηδονής* (1920) και παρουσίασε, εντέλει, ένα νέο δυϊστικό μοντέλο τροποποιώντας οριστικά την αρχική του θεωρία των ορμών: στις *ορμές της ζωής* ή στον *έρωτα* (Lebenstriebe oder Eros) είναι αντιτεθειμένες οι *ορμές του θανάτου* (Todestriebe).²⁵

Η αποδοχή της έννοιας της ορμής του θανάτου συνάντησε πολλές αντιστάσεις ακόμη και εντός του ψυχαναλυτικού κινήματος. Παρ' όλες τις αντιστάσεις, τις αντιφάσεις και τις δυσκολίες να θεμελιώσει ο Freud κλινικά την ύστερη θεωρία των ορμών και, ειδικά, την ορμή του θανάτου, αυτός παρέμεινε πιστός ως το τελευταίο του έργο *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) στην έννοια της ορμής του θανάτου,²⁶ ωστόσο χωρίς να δικαιολογήσει αυστηρά επιστημονικά τη θεωρησιακή υπόθεσή του.²⁷ Οι αντιστάσεις στην έννοια της ορμής του θανάτου οφείλονται στο γεγονός ότι η έννοια εκτός από κλινικές ρίζες έχει και θεωρησιακές, προκύπτει μάλιστα από μια δομική αναγκαιότητα στο δυϊστικό μοντέλο της θεωρίας των ορμών του Freud παρά από τις κλινικές παρατηρήσεις του,²⁸ μοντέλο το οποίο είναι μια «ευρετική υπόθεση».²⁹ Η θεωρησιακή ρίζα της φροϋδικής θεωρίας των ορμών έγκειται στον συντηρητικό χαρακτήρα των ορμών, που διατυπώνεται μέσω της αρχής της νιρβάνας. Αν η ορμική διέγερση παριστάνει μια κατάσταση έντασης, τότε κάθε ικανοποίηση των ορμών φέρνει μια μείωση της έντασης.

²⁰ Πρβλ. Freud, «Triebe und Triebchicksale», σ. 25.

²¹ Πρβλ. Otto Fenichel, «Zur Kritik des Todestriebes» (1935), στο Otto Fenichel, *Aufsätze*, Klaus Laermann (επιμ.), τόμ. 1, Gießen: Psychosozial-Verl., 1998 (σ. 361-371), σ. 361. Πρβλ. Freud, «Die psychogene Sehstörung in psychoanalytischer Auffassung», σ. 210 κ.ε.

²² Πρβλ. Sigmund Freud, «Zur Einführung des Narzissmus» (1914c), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 37, 41-68), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, «Εισαγωγή στον ναρκισσισμό», στο Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φειχισμός*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1991 (σ. 7-42), σ. 12.

²³ Πρβλ. Erich Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen* (1979a), στο Erich Fromm, *Gesamtausgabe*, Reiner Funk (επιμ.), τόμ. VIII: *Psychoanalyse*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999 (σ. 259-362), σ. 343.

²⁴ Πρβλ. Fenichel, «Zur Kritik des Todestriebes», σ. 362.

²⁵ Πρβλ. Sigmund Freud, *Jenseits des Lustprinzips* (1920g), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 213, 217-272), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Πέραν της αρχής της ηδονής*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 2001, σ. 70.

²⁶ Πρβλ. Sigmund Freud, *Abriss der Psychoanalyse* (1940a [1938]), Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verl., 8η έκδ. 2001, ελλ. μτφρ. Δανάη Παναγιωτοπούλου, *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα: εκδόσεις Πλέθρον, 2017, σ. 22 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

²⁷ Πρβλ. Jean Laplanche / Jean-Bertrand Pontalis, «Todestriebe», στο Jean Laplanche / Jean-Bertrand Pontalis, *Das Vokabular der Psychoanalyse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 11η έκδ. 1992 (σ. 494-503), ελλ. μτφρ. Β. Καψαμπέλης / Α. Χαλκούση / Α. Σκουλίκα / Π. Αλούπης, «Ενορμήσεις θανάτου», στο Ζ. Λαπλάνς / Υ. Μπ. Πονταλίζ, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα: εκδόσεις Κέδρος, 1986 (σ. 196-204), σ. 196.

²⁸ Πρβλ. ό.π., σ. 200. Πρβλ. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, σ. 82.

²⁹ Πρβλ. Fenichel, «Zur Kritik des Todestriebes», σ. 364.

Έτσι, οι ορμές έχουν μια τάση για μείωση της έντασης, και ο στόχος του ψυχικού μηχανισμού είναι η έλλειψη διέγερσης, η νιρβάνα.³⁰ Ωστόσο, η θεώρηση αυτή φαίνεται να μην ισχύει για όλες τις ορμές, αλλά για ένα μέρος τους, ειδικά στην περιοχή του έμβιου όντος επικρατεί η «πεινά για ερεθισμό» (Reizhunger), δηλαδή οι σεξουαλικές ορμές επιδιώκουν όσο το δυνατόν να μην εξουδετερωθούν ή να μην εξαλειφθούν γρήγορα που δεν υποτάσσονται στην αρχή της νιρβάνας ή στον θάνατο όπως λέγεται τώρα.³¹ Αυτό διατυπώνεται ξεκάθαρα στον δυϊσμό της ύστερης φροϋδικής θεωρίας των ορμών, όπου ο έρωτας, εν αντιθέσει προς την ορμή του θανάτου που επιδιώκει την απόλυτη μείωση των εντάσεων, προσπαθεί να διατηρήσει και να δημιουργήσει ζωτικές ενότητες, που προϋποθέτουν ένα υψηλότερο επίπεδο έντασης.³²

Η κλινική ρίζα της νέας φροϋδικής θεωρίας των ορμών έγκειται στην ύπαρξη των επιθετικών τάσεων, που αποτελούν ένα μεγάλο ποσοστό των ορμικών διεγέρσεων του ανθρώπου. Αυτές είναι κατ' ουσίαν η απάντηση σε ματαιώσεις και συνδέονται στενά με τις σεξουαλικές ορμικές διεγέρσεις, ειδικά με την προγεννητική σεξουαλικότητα, αλλά εμφανίζονται επίσης ανεξάρτητα απ' αυτές και αυθόρμητα.³³ Μ' αυτές συνδέεται τόσο ο *μαζοχισμός*, στον οποίο η αρχή της ηδονής παραλύει και ο άνθρωπος φανερώνει αυτοκαταστροφικές τάσεις,³⁴ όσο και ο *σαδισμός*, αφού ο Freud έδειξε ότι ο *μαζοχισμός* δεν είναι παρά η σαδιστική διέγερση, η οποία υπέστη το πεπρωμένο της στροφής εναντίον του ίδιου του προσώπου.³⁵ Αυτές είναι οι δύο ρίζες της ύστερης φροϋδικής θεωρίας των ορμών, σύμφωνα με την οποία υπάρχουν δύο ποιότητες στο ψυχικό: μια αυτοκαταστροφική, η *ορμή του θανάτου*, η οποία στραμμένη προς τα έξω γίνεται ορμή της καταστροφής, και μια στραμμένη προς το αντικείμενο, η οποία επιδιώκει μεγαλύτερες ενότητες, ο *έρωτας*.³⁶ Η ορμή του θανάτου δεν απαντά ποτέ ανεξάρτητα, αλλά είναι πάντοτε συνδεδεμένη με τον έρωτα σε διάφορες ποσοτικές σχέσεις³⁷ και, έτσι, η ορμή του θανάτου σχηματίζει με τον έρωτα ένα ανταγωνιστικό δίπολο. Στην ύστερη φροϋδική θεωρία των ορμών η σεξουαλικότητα λαμβάνει τη μορφή του πλατωνικού έρωτα,³⁸ ο οποίος εν αντιθέσει προς τη διαλυτική ή καταστροφική δράση της σεξουαλικότητας εναντίον του πολιτισμού στην αρχική φροϋδική θεωρία των ορμών, αποσκοπεί τώρα στη δημιουργία μεγαλύτερων ενότητων δεσμεύοντας την ορμή του θανάτου,³⁹ μεταμορφώνεται σε πολιτισμικοδημιουργικό παράγοντα.⁴⁰ Μέσω της μείξης των ορμών (Triebmischung), ή της απόμειξης των ορμών (Triebentmischung), ο Freud είχε ερμηνεύσει τον *μαζοχισμό* και τον *σαδισμό*.⁴¹ Η μείξη του έρωτα και της ορμής του θανάτου τείνει να εξισωθεί με τη δεσμευτική ποιότητα του έρωτα, ενώ η απόμειξή τους με την επιθετική σκοποθεσία της ορμής του

³⁰ Πρβλ. ό.π., σ. 362.

³¹ Πρβλ. ό.π., σ. 363. Πρβλ. Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, σ. 30: σημ. 15.

³² Πρβλ. Fenichel, «Zur Kritik des Todestriebes», σ. 363. Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 22.

³³ Πρβλ. Fenichel, «Zur Kritik des Todestriebes», σ. 363.

³⁴ Πρβλ. Sigmund Freud, «Das ökonomische Problem des Masochismus» (1924c), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 339, 343-354), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, «Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού», στο Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1991 (σ. 43-57), σ. 43.

³⁵ Πρβλ. Fenichel, «Zur Kritik des Todestriebes», σ. 363. Πρβλ. Freud, «Triebe und Triebchicksale», σ. 29.

³⁶ Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 103.

³⁷ Πρβλ. Sigmund Freud, «Hemmung, Symptom, Angst» (1926d [1925]), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. VI: *Hysterie und Angst*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 8η έκδ. 1994 (σ. 227, 233-308), σ. 268.

³⁸ Πρβλ. Herbert Marcuse, «Jenseits des Realitätsprinzips», στο Herbert Marcuse, *Nachgelassene Schriften*, Peter-Erwin Jansen (επιμ.), τόμ. 3: *Philosophie und Psychoanalyse*, Springe: zu Klampen, 2002 (σ. 147, 149-169), ελλ. μτφρ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Πέραν της αρχής της πραγματικότητας», στο Herbert Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, Τρίκαλα: εκδόσεις Επέκεινα 2017 (σ. 9-34), σ. 17.

³⁹ Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 23 κ.ε.

⁴⁰ Πρβλ. Marcuse, «Jenseits des Realitätsprinzips», σ. 22.

⁴¹ Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 103.

θανάτου.⁴² Σε αναλογία προς αυτό το υπόδειγμα εξακολουθούν να ερμηνεύονται σήμερα σε ατομικό επίπεδο από τους κλινικά προσανατολισμένους ψυχαναλυτές, που παραθεωρούν τις θεωρησιακές ρίζες της ορμής του θανάτου και τις συνέπειές της σε κοινωνικό επίπεδο, μορφές αποπροσωποποίησης (Depersonalisierung), όπως ψυχωτικές καταστάσεις της ολοκληρωτικής εσωτερικής κενότητας.⁴³

Όμως σ' αυτό το ανταγωνιστικό δίπολο μεταξύ του έρωτα και της ορμής του θανάτου έχουμε να κάνουμε μάλλον με αρχέγονες δυνάμεις παρά με ορμές,⁴⁴ των οποίων η καταγωγή φθάνει μέσω του Arthur Schopenhauer (1788-1860), πως ο θάνατος είναι «το κατ' ουσίαν αποτέλεσμα και συνεπώς ο σκοπός της ζωής»,⁴⁵ ως τις θεωρησιακές, μεταφυσικές διατυπώσεις περί έρωτα στο *Συμπόσιον* του Πλάτωνα (427 π.Χ.–347 π.Χ.) και τις κινητήριες αρχέγονες δυνάμεις «φιλότητας και νείκους» του Εμπεδοκλή (495 π.Χ.–435 π.Χ.). Ο ίδιος ο Freud στο έργο του *Περατή και μη περατή ανάλυση* (1937) έγραψε ότι «ως προς το όνομα αλλά και τη λειτουργία, οι δύο θεμελιώδεις αρχές του Εμπεδοκλή –η φιλία και το νείκος– είναι ίδιες με τις δικές μας πρωταρχικές ορμές, τον έρωτα και την καταστροφή· ο μιν προσπαθεί να συγχωνεύσει το υπάρχον σε διαρκώς μεγαλύτερες ενότητες, η δε να διαλύσει αυτές τις ενώσεις και να καταστρέψει τα μορφώματα που δημιούργησαν.»⁴⁶ Αυτή η θεωρησιακή αναφορά θεωρήθηκε και η μεγαλύτερη αδυναμία της εισαγωγής της ορμής του θανάτου στην ύστερη θεωρία των ορμών του Freud. Ο ίδιος ο Freud δεν αρνήθηκε ποτέ τον θεωρησιακό χαρακτήρα της ορμής του θανάτου, έχοντας συνειδητοποιήσει τη σημασία της έλλειψης αυστηρά κλινικών αποδείξεων για την ύπαρξη της ορμής του θανάτου, αλλά και τη δυσκολία απόκρουσης της προσπάθειας ανασκευής της: «επειδή η υπόθεσή της στηρίζεται κατ' ουσίαν σε θεωρητικές βάσεις, πρέπει να ομολογήσει κανείς ότι αυτή επίσης δεν διασφαλίζεται πλήρως έναντι θεωρητικών αντιρρήσεων.»⁴⁷ Παρ' όλα αυτά δεν παραιτήθηκε από την έννοια της ορμής του θανάτου στη θεωρία του, υπογραμμίζοντας την αναγκαιότητά της: «δεν κατανοώ πλέον πως παραβλέψαμε την καθολική παρουσία της όχι ερωτικής επιθετικότητας και καταστροφικότητας και αμελήσαμε να της παραχωρήσουμε τη θέση που της αρμόζει στην ερμηνεία της ζωής.»⁴⁸ Ωστόσο, η θεμελίωση, ή η δικαιολόγηση της ορμής του θανάτου, δεν ήταν ποτέ αυστηρή, παρ' ότι συνδέθηκε κλινικά από τον Freud στο έργο του *Πέραν της αρχής της ηδονής* (1920) με τον καταναγκασμό για επανάληψη (Wiederholungszwang), ο οποίος ωθεί το υποκείμενο στην αποκατάσταση μιας παλαιότερης κατάστασης, που εξαιτίας εξωτερικών διαταραχών αναγκάστηκε να εγκαταλείψει.⁴⁹ Στο έργο του *Η περατή και μη περατή ανάλυση* (1937) η ορμή του θανάτου συνδέθηκε με την εμφάνιση του μαζοχισμού, τις αντιστάσεις στη θεραπεία, αλλά και τα αισθήματα ενοχής των νευρωτικών, που μας

⁴² Πρβλ. Ralph J. Butzer, «Trieb», στο Wolfgang Mertens (επιμ.), *Handbuch psychoanalytischer Begriffe*, Stuttgart: W. Kohlhammer, 4η έκδ. 2014 (σ. 980-986), σ. 982.

⁴³ Πρβλ. Gunzelin Schmid Noerr, «Tod und Todestrieb bei Herbert Marcuse. Ontologie vs. Ideologiekritik», στο Gvozden Flego / Wolfdietrich Schmied-Kowarzik (επιμ.), *Herbert Marcuse - Eros und Emanzipation*, Giessen: Germinal Verlag, 1989 (σ. 79-94), σ. 84.

⁴⁴ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 342.

⁴⁵ Arthur Schopenhauer, «Transscendente Spekulation über die anscheinende Absichtlichkeit im Schicksale des Einzelnen», στο Arthur Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena: kleine philosophische Schriften*, τόμ. 1, Zürich: Haffmans Verlag, 2η έκδ. 2018 (σ. 201, 203-224), σ. 224.

⁴⁶ Sigmund Freud, «Die endliche und unendliche Analyse» (1937c), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), *Ergänzungsband: Schriften zur Behandlungstechnik*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 4η έκδ. 1994 (σ. 351, 357-392), ελλ. μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, *Περατή και μη περατή ανάλυση*, Αθήνα: εκδόσεις Πλέθρον, 2008, σ. 64. Πρβλ. Hermann Diels / Walter Kranz, *Οι Προσωκρατικοί – Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα* (1951), Β. Α. Κύρκος (επιμ.), τόμ. Α', Αθήνα: εκδόσεις Παπαδήμα, 2005 (απόσπ. 17b), σ. 617. Πρβλ. Ευάγγελος Ρούσσος, *Προσωκρατικοί*, τόμ. δ: *Εμπεδοκλής*, Αθήνα: εκδόσεις στιγμής, 2007, (απόσπ. 11), σ. 49.

⁴⁷ Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur* (1930a [1929]), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. IX: *Fragen der Gesellschaft, Ursprünge der Religion*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 5η έκδ. 1989 (σ. 191, 197-270), ελλ. μτφρ. Γιώργος Βαμβαλής, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας (Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό)*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 2η έκδ. 1994, σ. 88 κ.ε., (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

⁴⁸ *Ο.π.*, σ. 86 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

⁴⁹ Πρβλ. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, σ. 58.

παραπέμπουν στην «ύπαρξη μιας δύναμης στο πλαίσιο της ψυχικής ζωής, την οποία, ανάλογα με τους στόχους της, ονομάζουμε ορμή επιθετικότητας ή ορμή καταστροφής και τη συνάγουμε από την πρωταρχική ορμή του θανάτου που διέπει την έμβια ύλη.»⁵⁰

Το έτερο πρόβλημα, που προέκυψε με την ύστερη θεωρία των ορμών του Freud και την εισαγωγή της ορμής του θανάτου, όπως ορθά επισήμαναν οι Jean Laplanche (1924-2012) και Jean-Bertrand Pontalis (1924-2013),⁵¹ είναι πως η ψυχική σύγκρουση γίνεται τώρα μια σύγκρουση μεταξύ των ψυχικών συστημάτων, όπου το Αυτό αντιπροσωπεύει εν αντιθέσει προς το Εγώ το σύνολο των αξιώσεων των ορμών. Αυτό εξανάγκασε τον Freud να διατηρήσει δίπλα στη νέα διάκριση του έρωτα και της ορμής του θανάτου τη διάκριση των ορμών του Εγώ και των ορμών του αντικειμένου, καθ' όσον «η θεωρησιακή εικασία επιτρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη δύο θεμελιωδών ορμών, που κρύβονται πίσω από τις έκδηλες ορμές του Εγώ και τις ορμές του αντικειμένου, του έρωτα και της ορμής καταστροφής που οδηγεί στη διάλυση του έμβιου. Η εξωτερικευση της δύναμης του έρωτα ονομάζεται στην ψυχανάλυση *λιβιδώ*.»⁵² Δηλαδή μετά την εισαγωγή της ορμής του θανάτου ο Freud δέχεται ότι η λιβιδώ του Εγώ και η λιβιδώ του αντικειμένου παριστάνουν μια μείξη των ορμών της ζωής ή του έρωτα και των ορμών του θανάτου. Ωστόσο, στην περιγραφή της άμυνας και της ανάπτυξης των βαθμίδων της λιβιδούς η ύστερη φροϋδική θεωρία των ορμών δεν επιφέρει σημαντικές αλλαγές.⁵³ Όπως εν γένει και με την έννοια της ορμής έτσι και με την ορμή του θανάτου ο Freud στην ύστερη θεωρία των ορμών φαίνεται να υιοθετεί ένα δυϊστικό μοντέλο, το οποίο δανείζεται από τη μυθολογία και έχει ως βάση του την αντιπαράθεση πείνας και αγάπης, εν συνεχεία αγάπης και μίσους,⁵⁴ τώρα έρωτα και ορμής του θανάτου.

Στον Freud ασκήθηκε κριτική ότι υπό την επιρροή του κυρίαρχου ντετερμινιστικού θετικισμού και υλισμού του 19ου αι. κατασκεύασε μια καθαρά μηχανιστική θεωρία για το ψυχικό όργανο. Η σύγχρονη έρευνα όμως έδειξε ότι η θεωρία του δεν είναι τόσο μηχανιστική και αναχρονιστική, ότι στην ύστερη θεωρία των ορμών ο Freud έλαβε υπόψη του τις ιστορικές επιρροές στη σύσταση της ορμής και ότι δεν εξισώνει απλά την ορμή με την ενεργειακή στάθμη και την ηδονή-δυσαρέσκεια.⁵⁵ Αλλά και στο ίδιο το ψυχαναλυτικό κίνημα εμφανίστηκαν θεωρήσεις, που ερμήνευσαν από τη σκοπιά μιας θεωρίας της κοινωνικοποίησης τη φροϋδική θεωρία των ορμών (λ.χ. Laplanche, Lorenzer), ή ανέδειξαν τον ρόλο των συναισθημάτων στην οργάνωση των ορμών (λ.χ. Krause, Kernberg).⁵⁶ Η αμφιθυμική στάση των επιγόνων του Freud έναντι της θεωρίας των ορμών και της ορμής του θανάτου συνεχίζεται και στις σύγχρονες ψυχαναλυτικές Σχολές, όπου αναδείχθηκε η σημασία της αναζήτησης του αντικειμένου από τη λιβιδώ (θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων). Αυτή η τάση είναι μάλιστα τόσο ισχυρή, που τείνει σε μια αντισεξουαλική στάση, καθιστώντας αναγκαίο τον αναστοχασμό και τον επαναπροσδιορισμό της. Ορισμένοι αναλυτές μιλούν για επιθυμία (λ.χ. Lacan) ή για αλληλόδραση (λ.χ. Lorenzer).⁵⁷ Ο Jean Laplanche (1924-2012) πρότεινε τη θεωρία της εμφύτευσης της σεξουαλικότητας για να ερμηνευθεί η μετάβαση από το βιολογικό πεδίο της αυτοσυντήρησης (ένστικτο) στο γνήσιο ψυχαναλυτικό πεδίο της

⁵⁰ Freud, «Die endliche und unendliche Analyse», σ. 59. Πρβλ. Ulrike May, «Der dritte Schritt in der Trieblehre. Zur Entstehungsgeschichte von *Jenseits des Lustprinzips*», στο S. Freud, „*Jenseits des Lustprinzips*“. Neu-Edition, Erstabdruck der Urfassung (1919) und Kommentar, Ulrike May / Michael Schrötter (επιμ.), *Luzifer-Amor*, τχ. 51 / 2013 (σ. 92-169), σ. 105 κ.ε.

⁵¹ Πρβλ. Laplanche / Pontalis, «Todestriebe», σ. 199.

⁵² Sigmund Freud, «Psychoanalysis» (1926f), στο Sigmund Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIV: *Werke aus den Jahren 1925-1931*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 7η έκδ. 1991 (σ. 299-307), σ. 302.

⁵³ Πρβλ. Laplanche / Pontalis, «Todestriebe», σ. 200.

⁵⁴ Πρβλ. Jean Laplanche / Jean-Bertrand Pontalis, «Trieb», στο Jean Laplanche / Jean-Bertrand Pontalis, *Das Vokabular der Psychoanalyse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 11η έκδ. 1992 (σ. 525-529), ελλ. μτφρ. Β. Καψαμπέλης / Α. Χαλκούση / Α. Σκουλικά / Π. Αλούπης, «Ενορμήσεις θανάτου», στο Ζ. Λαπλάνς / Υ. Μπ. Πονταλίζ, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα: εκδόσεις Κέδρος, 1986 (σ. 208-211), σ. 211.

⁵⁵ Πρβλ. Butzer, «Trieb», σ. 982.

⁵⁶ Πρβλ. ό.π.

⁵⁷ Πρβλ. Gunzelin Schmid Noerr, «Eros und Todestrieb. Zur Dechiffrierung der psychoanalytischen „Mythologie“», *Psyche*, τχ. 8 / 1987 (677-698), σ. 690.

σεξουαλικής τάξης (ορμή, σεξουαλική ορμή).⁵⁸ Η έννοια της ορμής όπως και η έννοια της ορμής του θανάτου λόγω των εμμενών αντιφάσεων τους εξακολουθούν να παραμένουν από τις πλέον αμφισβητούμενες φροϋδικές έννοιες και θεωρούνται μεταψυχολογικές έννοιες.

II. Πρόσληψη της φροϋδικής θεωρίας των ορμών στον Erich Fromm

Η ψυχανάλυση και η θεωρία των ορμών του Freud διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της «κλασικής Κριτικής Θεωρίας»,⁵⁹ αλλά οδήγησε και σε αντιπαραθέσεις για την πρόσληψή της μεταξύ των Max Horkheimer (1895-1973) και Theodor W. Adorno (1903-1969) από τη μια και του Erich Fromm (1900-1980) από την άλλη. Ειδικά η πρόσληψη της ύστερης θεωρίας των ορμών του Freud και της ορμής του θανάτου έφερε σε αντιπαραθεση τον Fromm με τον Herbert Marcuse (1898-1979). Ας υπομνήσουμε ότι με την ίδρυση του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας (Institut für Sozialforschung)* της Φραγκφούρτης (1924) δόθηκε έμφαση και στην εμπειρική κοινωνική έρευνα.⁶⁰ Όταν ο Horkheimer ανέλαβε το 1931 τη διεύθυνση του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας* και διατύπωσε το πρόγραμμα του «διεπιστημονικού υλισμού» ο ψυχαναλυτής Fromm ήταν επικεφαλής του κοινωνικοψυχολογικού τομέα του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας* και ήταν, μέχρι την αποπομπή του απ' αυτό, ο υπεύθυνος για την ένταξη της ψυχανάλυσης στο πρόγραμμα. Στα προγραμματικά άρθρα του, που δημοσίευσε στην *Επιθεώρηση Κοινωνικής Έρευνας (Zeitschrift für Sozialforschung)*, το θεωρητικό όργανο του *Ινστιτούτου*, θεωρούσε την ψυχανάλυση και τη μέθοδό της ως κατάλληλη για τις κοινωνικοψυχολογικές έρευνες του *Ινστιτούτου*,⁶¹ καθ' όσον ο μαρξισμός και ο ιστορικός υλισμός δεν διέθεταν μια ψυχολογία. Ο Fromm θεώρησε την ψυχανάλυση ως την κατάλληλη ψυχολογία για τον ιστορικό υλισμό, γιατί μπορούσε να δείξει τον τρόπο σύνδεσης του ιδεολογικού εποικοδομήματος και της κοινωνικοοικονομικής βάσης, δηλαδή με ποιο τρόπο μετατρέπεται η οικονομική κατάσταση μέσω της ορμικής ζωής των ατόμων σε ιδεολογία.⁶² Για τον Fromm «τα κοινωνικοψυχολογικά φαινόμενα πρέπει να συλληφθούν ως διαδικασίες της ενεργητικής ή παθητικής προσαρμογής του μηχανισμού των ορμών στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση.»⁶³ Η οικονομική κατάσταση ασκεί την επιρροή της στην ατομική ψυχή μέσω της οικογένειας. Το καθήκον της κοινωνικής ψυχολογίας είναι «να ερμηνεύσει τις κοινές –κοινωνικά σημαντικές– ψυχολογικές στάσεις και ιδεολογίες –και ειδικά τις ασυνείδητες ρίζες τους– από την επίδραση των κοινωνικοοικονομικών όρων επάνω στις λιβιδινικές επιδιώξεις.»⁶⁴ Σ' αυτήν την ιστορική φάση η αντίληψη του Fromm για την ψυχανάλυση βρίσκεται πολύ κοντά στην αντίληψη περί ψυχανάλυσης του Horkheimer, όπως αποτυπώνεται αυτή στο άρθρο του τελευταίου «Ιστορία και ψυχολογία»: η ψυχανάλυση είναι «βοηθητική επιστήμη της ιστορίας», αφού κάθε μορφή κοινωνίας «προϋποθέτει έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης των ανθρώπινων δυνάμεων», επομένως αυτή «εξαρτάται και από ψυχικούς παράγοντες».⁶⁵

⁵⁸ Πρβλ. Jean Laplanche, *Leben und Tod in der Psychoanalyse*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2014, ελλ. μτφρ. Ναταλία Παπαγιαννοπούλου, *Ζωή και θάνατος στην ψυχανάλυση*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, 1988, σ. 97.

⁵⁹ Πρβλ. Helmut Dubiel, *Kritische Theorie der Gesellschaft. Eine einführende Rekonstruktion von den Anfängen im Horkheimer-Kreis bis Habermas*, Weinheim / München: Juventa Verl., 2001, σ. 17 κ.ε.

⁶⁰ Πρβλ. Gunzelin Schmid Noerr, «Zwischen Sozialpsychologie und Ethik – Erich Fromm und die “Frankfurter Schule”», στο Oliver Decker / Christoph Türcke (επιμ.), *Kritische Theorie – Psychoanalytische Praxis*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2007 (σ. 15-44), σ. 18 κ.ε.

⁶¹ Πρβλ. Erich Fromm, «Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie» (1932), *Zeitschrift für Sozialforschung*, Jg. I / 1932 [ανατύπ. München: Dt. Taschenbuch Verl., 1980] (σ. 28-54), σ. 34. [Ελλ. μτφρ. Γιώργος Βαμβαλής, *Αναλυτική κοινωνιοψυχολογία*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1975].

⁶² Πρβλ. ό.π., σ. 46.

⁶³ Ό.π., σ. 39 κ.ε.

⁶⁴ Ό.π., σ. 40.

⁶⁵ Max Horkheimer, «Geschichte und Psychologie» (1932), στο Max Horkheimer, *Gesammelte Schriften*, τόμ. 3: *Schriften 1931-1936*, Alfred Schmidt (επιμ.), Frankfurt am Main: S. Fischer, 1988 (σ. 48-69), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, «Ιστορία και ψυχολογία», στο Γεράσιμος Κουζέλης / Κοσμάς Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: εκδόσεις νήσος, 1996 (σ. 191-213), σ. 202.

Ο Fromm άσκησε εξ ύπαρχής κριτική στην ύστερη θεωρία των ορμών του Freud, που διέκρινε μεταξύ του έρωτα και της ορμής του θανάτου, παραμένοντας στην αρχική φροϋδική διάκριση μεταξύ των σεξουαλικών ορμών και των ορμών αυτοσυντήρησης και στην πλαστικότητα της σεξουαλικότητας.⁶⁶ Ωστόσο, με την αποδοχή του Fromm το 1939 από το *Ινστιτούτο* αλλάζει και η εν γένει στάση του έναντι της ψυχανάλυσης, καθ' όσον απέρριψε τη φροϋδική θεωρία των ορμών, που τον οδήγησε σε σύγκρουση με τα υπόλοιπα μέλη του. Η απόρριψη από τον Fromm της φροϋδικής θεωρίας των ορμών και η αντικατάστασή της από μια ανθρωπολογία⁶⁷ τον έφερε σε αντιπαράθεση με τους Horkheimer και Adorno, ενώ η μη αποδοχή της ορμής του θανάτου διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αντιπαράθεσή του με τον Marcuse, ο οποίος ήταν και ο μοναδικός από τα υπόλοιπα μέλη του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας*, που αποδέχθηκε την ύστερη φροϋδική θεωρία των ορμών. Ο Fromm ανέπτυξε αναλυτικά την απόρριψη της ορμής του θανάτου στο έργο του *Η ανατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας* (*Anatomie der menschlichen Destruktivität*)⁶⁸ στο παράρτημα υπό τον τίτλο «Η φροϋδική θεωρία των ορμών και η κριτική της»,⁶⁹ του οποίου η επεξεργασμένη μορφή δημοσιεύτηκε στο έργο του *Η ψυχανάλυση του Sigmund Freud – μέγεθος και όρια*, γι' αυτό και δεν συμπεριλήφθηκε στη νέα έκδοση του έργου του *Η ανατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας*.⁷⁰

Ο Fromm διάβασε τη φροϋδική θεωρία των ορμών συστηματικά στην ιστορική της ανάπτυξη επικεντρώνοντας ιδίως στην «ασυμφιλίωτη αντίφαση μεταξύ της παλαιάς και της νέας θεωρίας».⁷¹ Αυτή η αντίφαση εμφανίζεται, ισχυρίζεται ο Fromm, στο έργο του Freud *Το Εγώ και το Αυτό* (1923), όπου ο Freud ταυτίζει «τον έρωτα (την ορμή της ζωής ή την ορμή της αγάπης) με τις σεξουαλικές ορμές και την ορμή της αυτοσυντήρησης.»⁷² Την ορμή της αυτοσυντήρησης αντιπαρέθετε ο Freud, ως γνωστόν, στην παλαιά θεωρία των ορμών στις σεξουαλικές ορμές του αντικειμένου.⁷³ Η παλαιά φροϋδική θεωρία των ορμών ακολουθούσε, κατά τον Fromm, το μηχανιστικό μοντέλο των Γερμανών μηχανιστικών υλιστών – του φυσιολόγου Ernst Wilhelm von Brücke (1819-1892), του φυσικού Hermann von Helmholtz (1821-1894) και του συγγραφέα, φυσικού επιστήμονα και ιατρού Karl Georg Büchner (1813-1837). Οι Γερμανοί μηχανιστικοί υλιστές ερμήνευαν τον άνθρωπο ως μια μηχανή «που κινείται μέσω χημικών διαδικασιών: αισθήματα, συναισθήματα και συγκινήσεις ερμηνεύονταν ως εξαρτημένα από ειδικές και ταυτοποιήσιμες φυσιολογικές διαδικασίες.»⁷⁴ Αυτοί, αν και αγνοούσαν τις τελευταίες ανακαλύψεις στις περιοχές των ορμονών και της νευροφυσιολογίας, επέμεναν να ερμηνεύουν τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα, για τα οποία δεν μπορούσαν να αποδείξουν την ύπαρξη μιας σωματικής πηγής, μέσω των θεμελιωδών αρχών του μηχανιστικού υλιστικού σκέπτεσθαι.⁷⁵

⁶⁶ Πρβλ. Fromm, «Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie», σ. 28: σημ. 2.

⁶⁷ Πρβλ. Burkhard Bierhoff, «Triebstruktur oder soziale Beziehungen. Anmerkungen zur Kulturismus-Debatte». URL: http://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/Bierhoff_B_1991a.pdf, σ. 2. (Πρόσβαση: 11/4/2017).

⁶⁸ Erich Fromm, *Anatomie der menschlichen Destruktivität* (*The Anatomy of Human Destructiveness*) (1973a), στο Erich Fromm, *Gesamtausgabe*, Reiner Funk (επιμ.), τόμ. VII: *Agressionstheorie*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999. [Ελλ. μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, *Η ανατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας*, 2 τόμ., Αθήνα: εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1977. Το παράρτημα: «Η θεωρία του Freud για την επιθετικότητα και την καταστροφικότητα», σ. 643-697.]

⁶⁹ Η επεξεργασμένη εκδοχή του παραρτήματος τώρα στο: Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 337-358.

⁷⁰ Πρβλ. Fromm, *Anatomie der menschlichen Destruktivität*, σ. 402.

⁷¹ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 341.

⁷² Ο.π. Πρβλ. Sigmund Freud, *Das Ich und das Es* (1923b), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 273, 282-330), ελλ. μτφρ. Δανάη Παναγιωτοπούλου, *Το Εγώ και το Αυτό*, Αθήνα: εκδόσεις Πλέθρον, 2008, σ. 65.

⁷³ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 341. Πρβλ. Freud, *Das Ich und das Es*, σ. 65.

⁷⁴ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 342.

⁷⁵ Πρβλ. ό.π.

Αντιθέτως, η νέα θεωρία του Freud, σύμφωνα με τον Fromm, έχει βιολογικό προσανατολισμό, δηλαδή στη νέα φροϋδική θεωρία των ορμών εμφανίζεται ένα βιολογικό μοντέλο, ισχυρίζεται ο Fromm, που ανάγει τη ζωή και τον θάνατο σε αρχέγονες δυνάμεις.⁷⁶ Οι θεμελιώδεις δυνάμεις της ζωής και το αντίθετό της, ο θάνατος, γίνονται αρχέγονες κινητήριες δυνάμεις του ανθρώπου. Το θεωρητικό θεμέλιο για μια θεωρία των κινήτρων στον Freud γίνεται η ουσία των γεννητικών κυττάρων, η ουσία κάθε ζωντανής ουσίας, και όχι μια φυσιολογική διαδικασία που εκπορεύεται από ένα συγκεκριμένο όργανο του σώματος.⁷⁷ Έτσι η νέα φροϋδική θεωρία των ορμών βρίσκεται εγγύτερα σε μια βιταλιστική φιλοσοφία απ' ό,τι στη σύλληψη των Γερμανών μηχανιστικών υλιστών.⁷⁸ Αυτήν την αντίφαση μεταξύ της παλαιάς και της νέας θεωρίας των ορμών ο Freud δεν τη συνειδητοποίησε και γι' αυτό εφήρμοσε και στη νέα θεώρησή του την καταγόμενη από τη φυσιολογία μέθοδο της παλαιάς θεωρίας του, η οποία τον οδήγησε σε «πολλές εμμενείς αντιφάσεις και ασυμφωνίες στη νέα θεωρία του.»⁷⁹ Ωστόσο, κάποια στοιχεία της παλαιάς φροϋδικής θεωρίας παρέμειναν αμετάβλητα και στη νέα θεωρία του, όπως το αξίωμα του φροϋδικού σκέπτεσθαι, δηλαδή «η αντίληψη ότι ο κυρίαρχος νόμος του ψυχικού μηχανισμού είναι η τάση για μείωση της έντασης (ή της διέγερσης) σε ένα σταθερά χαμηλό επίπεδο (η αρχή της σταθερότητας – στην οποία βασίζεται η αρχή της ηδονής) ή σε ένα μηδενικό επίπεδο (η αρχή της νιρβάνας στην οποία βασίζεται η ορμή του θανάτου).»⁸⁰

Για τη στροφή του Freud στην ορμή του θανάτου και τη σύλληψή της ο Fromm υποθέτει τόσο την επιρροή, την οποία άσκησαν επάνω του το μίσος και η καταστροφή που εκδηλώθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όσο και το σοβαρό πρόβλημα της υγείας του, το οποίο εμφανίστηκε το 1923. Σ' αυτά τα ιστορικά και προσωπικά αίτια ο Fromm λογαριάζει και τον τρόπο σκέψης του Freud σε δυϊστικές έννοιες. Στη νέα φροϋδική θεωρία των ορμών η ψυχική σύγκρουση λαμβάνει χώρα μεταξύ της ζωής και του θανάτου και όχι μεταξύ δύο καταφατικών στη ζωή ορμών, της σεξουαλικής επιθυμίας και των ορμών του Εγώ, που συγκρούονταν στην παλαιά φροϋδική θεωρία των ορμών: «η αντίληψη ότι ο άνθρωπος πρέπει να πεθάνει, επειδή ο θάνατος είναι ο κρυμμένος στόχος της ζωής του, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα είδος παρηγοριάς, η οποία όφειλε να μετριάσει το άγχος ενώπιον του θανάτου.»⁸¹ Ακόμη, με την εισαγωγή της έννοιας του ναρκισσισμού και τη μετάθεση των ορμών της αυτοσυντήρησης, ή των ορμών του Εγώ, στην περιοχή της λιβιδούς η δυϊστική θεωρία του Freud κινδύνευε να γίνει μονιστική, όπως του μεγάλου αντίποδά του Carl Justav Jung (1875-1961) που ερμήνευε τη συνολική ψυχική ενέργεια ως λιβιδώ. Γι' αυτό, καταλήγει ο Fromm, ο Freud έπρεπε να αντιπαραθέσει στη λιβιδώ μια νέα ορμή, την ορμή του θανάτου, και να αντικαταστήσει τον παλαιό δυϊσμό διά ενός νέου, ο οποίος βασιζόταν σε δύο αντιθετικές ορμές, την ορμή της ζωής και την ορμή του θανάτου.⁸²

Όμως και για τον νέο δυϊσμό του ο Freud χρησιμοποίησε το παλαιό μοντέλο σκέψης του κατασκευάζοντας δύο περιεκτικές έννοιες, στις οποίες μπορούσε να ταιριάζει κάθε φαινόμενο. Σε αναλογία προς το παλαιό μοντέλο σκέψης ο Freud ορίζει, *πρώτον*, την ορμή του θανάτου όπως παλαιότερα τη σεξουαλικότητα, η οποία περιλάμβανε ό,τι δεν περιλαμβανόταν στην ορμή του Εγώ. Τώρα ό,τι δεν λογαριάζεται στον έρωτα, δηλαδή η *επιθετικότητα, η καταστροφικότητα, ο σαδισμός, η κυριαρχία και ορισμένα είδη παραγωγής*, περιλαμβάνονται στην ορμή του θανάτου.⁸³ *Δεύτερον*, επεκτείνει το μοντέλο που χρησιμοποίησε για τον ναρκισσισμό στην ορμή του θανάτου, η οποία αρχικά είναι εσωτερικευμένη, εν συνεχεία χωρίζεται σε ένα μέρος που στρέφεται προς τα έξω, η επιθετικότητα, και σε ένα μέρος που παραμένει στο ένδον, ο πρωτογενής μαζοχισμός. Όταν το στραμμένο προς τα έξω μέρος

⁷⁶ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 342.

⁷⁷ Πρβλ. ό.π.

⁷⁸ Πρβλ. ό.π.

⁷⁹ Ό.π., σ. 341.

⁸⁰ Ό.π., σ. 342.

⁸¹ Ό.π., σ. 343.

⁸² Πρβλ. ό.π.

⁸³ Πρβλ. ό.π., σ. 344.

της ορμής του θανάτου, η επιθετικότητα, συναντήσει ανυπέρβλητα εμπόδια παλινδρομεί προς το ένδον και εκδηλώνεται ως δευτερογενής μαζοχισμός.⁸⁴

Αλλά και με τη χρήση των εννοιών ορμή του θανάτου, ορμή καταστροφής και ορμή επιθετικότητας ο Freud είναι ασυνεπής, συνεχίζει ο Fromm, αφού ενίοτε τις λαμβάνει ως συνώνυμες και άλλοτε η ορμή επιθετικότητας είναι κάτι το δευτερογενές, που συνάγεται από την ορμή καταστροφής όπως στα ύστερα έργα του. Πράγματι ο Fromm δείχνει διεξοδικά τις αμφιταλαντεύσεις και τις αντιφάσεις του Freud στα ύστερα έργα του. Στη *Δυσφορία μέσα στον πολιτισμό* (1930) ο Freud γράφει ότι ένα μέρος της ορμής του θανάτου στρέφεται προς τον εξωτερικό κόσμο και τότε εμφανίζεται «“ως ορμή επιθετικότητας και καταστροφής”».⁸⁵ Στο έργο του *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην Ψυχανάλυση* (1933 [1932]) ο Freud σημειώνει για την «αυτοκαταστροφή», ως έκφραση της ορμής του θανάτου, ότι είναι μια «“προς τα έξω στραμμένη ορμή καταστροφής, που παίρνει έτσι τον χαρακτήρα της επιθετικότητας”».⁸⁶ Το μέρος της ορμής καταστροφής, που παραμένει στο εσωτερικό του ανθρώπου, συνδέεται «με τις ερωτικές ορμές στον μαζοχισμό» ή στρέφεται με τη μορφή της επιθετικότητας «με λιγότερο ή περισσότερο ερωτικό στοιχείο εναντίον του εξωτερικού κόσμου» και, όταν συναντήσει ισχυρά εμπόδια στον εξωτερικό κόσμο, επιστρέφει ξανά στο εσωτερικό και ενισχύει την κυρίαρχη αυτοκαταστροφή.⁸⁷ Στο έργο του Freud *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) οι οργανικές ορμές ενεργούν στο Αυτό και «συντίθενται από τη μείξη δύο αρχέγονων δυνάμεων (έρωτας και καταστροφή) σε εναλλασσόμενη αναλογία.»⁸⁸ Αλλά και στο προγενέστερο έργο του Freud *Περατή και μη περατή ανάλυση* (1937) η ορμή του θανάτου και ο έρωτας είναι δύο «αρχέγονες ορμές».⁸⁹

Ωστόσο, παρά την προσήλωση του Freud στην έννοια της ορμής του θανάτου, συνεχίζει ο Fromm την κριτική του, σ' αυτήν απαντούν θεωρητικές δυσκολίες. Η κύρια δυσκολία έγκειται στην ταυτότητα των δύο τάσεων, ήτοι της τάσης του σώματος να επιστρέψει στην πρωταρχική του ανόργανη κατάσταση (συνέπεια του καταναγκασμού για επανάληψη) και της ορμής καταστροφής, η οποία στρέφεται εναντίον του ίδιου του εαυτού ή εναντίον άλλων. Η πρώτη τάση της επιστροφής στην ανόργανη κατάσταση θα έπρεπε να χαρακτηριστεί ως «θάνατος», ή επίσης ως «αρχή της νιρβάνας», παρ' ότι ο Fromm θεωρεί ότι ο Freud ερμηνεύει λανθασμένα τον όρο που έχει άλλη σημασία στον βουδισμό,⁹⁰ παραβλέποντας πως ο Freud δανείστηκε τον όρο αρχή της νιρβάνας από την ψυχανάλυτριά Barbara Low (1877-1955) που περιγράφει «την αρχή που εξουσιάζει όλες τις ψυχικές διαδικασίες ως ειδική περίπτωση της τάσης για σταθερότητα του Fechner»,⁹¹ ωστόσο χαρακτηρίζει την τάση για μείωση της έντασης, της ενέργειας.⁹² Στο ερώτημα, αν ταυτίζονται η μείωση της έντασης και η καταστροφικότητα, ο Fromm απαντά αρνητικά: η αρχή της νιρβάνας και το πάθος για καταστροφή είναι δύο διαφορετικά μεγέθη, που δεν μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία της ορμής του θανάτου.⁹³

Μια περαιτέρω δυσκολία έγκειται, κατά τον Fromm, στο ότι η ορμή του θανάτου δεν ταιριάζει στη φρουδική γενική σύλληψη της ορμής, αφού δεν έχει ως αφετηρία μια ιδιαίτερη ζώνη του σώματος, «αλλά παριστάνει μια βιολογική δύναμη που ενυπάρχει σε κάθε ζωντανή ουσία.»⁹⁴ Ο Fromm βασίζεται εδώ

⁸⁴ Πρβλ. ό.π.

⁸⁵ Ό.π. Πρβλ. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, σ. 85.

⁸⁶ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 344. Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 103.

⁸⁷ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 344 κ.ε. Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 104.

⁸⁸ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 345. Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 97 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

⁸⁹ Freud, «Die endliche und unendliche Analyse», σ. 64 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

⁹⁰ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 345: σημ. 5.

⁹¹ Πρβλ. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, σ. 86. Πρβλ. Freud, «Das ökonomische Problem des Masochismus», σ. 43.

⁹² Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 345.

⁹³ Πρβλ. ό.π.

⁹⁴ Ό.π., σ. 346.

στην κριτική, που άσκησε ο Fenichel στον Freud, ότι η αποικοδόμηση στα κύτταρα δεν μπορεί να είναι υπό την ίδια έννοια πηγή μιας ορμής καταστροφής, όπως είναι η χημικά εξαρτημένη ευαισθητοποίηση του κεντρικού νευρικού συστήματος αναφορικά προς τον ερεθισμό ερωτογενών ζωνών η πηγή της σεξουαλικής ορμής. Επιπλέον, η ορμή του θανάτου δεν προσπαθεί να άρει τις σωματικές μεταβολές σε μια ορμική πηγή, όπως το πράττει μια ορμή σύμφωνα με τον ορισμό της. Επίσης, η εναντίωσή της σε ένα άλλο είδος ορμής δεν είναι αναγκαία.⁹⁵

Αλλά και η έννοια του έρωτα δεν πληροί τις θεωρητικές προϋποθέσεις της ορμής, συνεχίζει ο Fromm, όπως προκύπτει και από την ορολογία του Freud, αφού ο Freud χρησιμοποιεί εναλλακτικά τον όρο ορμή της ζωής, αλλά όχι τον όρο ορμή του έρωτα.⁹⁶ Εκτός από το γενικό αξίωμα της μείωσης της ορμής ο Fromm δεν βρίσκει κανενός είδους σύνδεση μεταξύ της ορμής του θανάτου και της προγενέστερης φροϋδικής θεωρίας των ορμών, όπου η επιθετικότητα ήταν είτε μια ορμή, που παρίστανε ένα συστατικό της προγεννητικής σεξουαλικότητας, είτε μια ορμή του Εγώ, που στρεφόταν εναντίον εξωτερικών ερεθισμάτων. Η σύνδεση αυτή έχει χαθεί πλέον στη θεωρία της ορμής του θανάτου και παραμένει μόνο στην ερμηνεία του σαδισμού (ως μείξη με τη σεξουαλικότητα).⁹⁷

Συνοψίζοντας,⁹⁸ ο Fromm καταλήγει ότι δύο κύριες αξιώσεις προσδιόρισαν τη σύλληψη της φροϋδικής ορμής του θανάτου: *πρώτον*, η αναγκαιότητα ο Freud να υπαγάγει τη νέα πεποίθησή του για την εξουσία στην ανθρώπινη επιθετικότητα και, *δεύτερον*, η αναγκαιότητα να παραμείνει πιστός στη δυϊστική σύλληψη των ορμών. Μάλιστα μετά τη μετατόπιση των ορμών του Εγώ στις λιβιδινικές ορμές, ο Freud έπρεπε να βρει μια νέα διχοτομία. Έτσι, η νέα διχοτομία μεταξύ της ορμής του θανάτου και του έρωτα φαίνεται να του έδινε μια άνετη άμεση λύση, η οποία όμως καθίσταται προβληματική, αν εξετασθεί η συνολική ανάπτυξη της φροϋδικής θεωρίας από την σκοπιά των ορμικών κινήτρων (triebmäßigen Motivation). Για τον Fromm η ορμή του θανάτου μετετράπη στον Freud σε μια έννοια, στην οποία έπρεπε να ταιριάζουν όλα και με την οποία έπρεπε να επιλυθούν όλες οι «ασυμβίβαστες αντιφάσεις»⁹⁹ της νέας θεωρίας του, αντιφάσεις που παρέβλεψε λόγω της ηλικίας του και της ασθένειάς του. Όσοι από τους ψυχαναλυτές δεν αποδέχτηκαν την ορμή του θανάτου, τη μετέτρεψαν σε «καταστροφική ορμή» που αντιπαράκειται στην «παλαιά σεξουαλική ορμή».¹⁰⁰ Ωστόσο, ο Fromm αναγνωρίζει στη νέα θεωρία του Freud ένα αξιοσημείωτο επίτευγμα: «αυτή αναγνώρισε στην επιλογή του ανθρώπου μεταξύ της ζωής και του θανάτου την κύρια σύγκρουση της ύπαρξής του εγκαταλείποντας την παλαιά φυσιολογική σύλληψη των ορμών προς όφελος μιας εμβαθύνουσας βιολογικής θεώρησης.»¹⁰¹ Ο Freud δεν έζησε την επίλυση της αντίφασής του, παρέδωσε τη θεωρία του ανολοκλήρωτη και κληροδότησε την επίλυση του προβλήματος στους επιγόνους του.¹⁰²

Αλλά και στη φροϋδική θεωρία για την ορμή της ζωής ή του έρωτα εμφανίζονται ακόμη μεγαλύτερες δυσκολίες. Στη θεωρία της λιβιδούς ο ερεθισμός αναγόταν στη χημικά εξαρτημένη ευαισθητοποίηση μέσω της διέγερσης των διαφορετικών ερωτογενών ζωνών, κάτι που δεν συμβαίνει με την ορμή της ζωής. Αυτή είναι μια χαρακτηριστική τάση για κάθε ζωντανή ουσία, για την οποία δεν υπάρχει καμιά ειδική φυσιολογική πηγή και κανένα ειδικό όργανο.¹⁰³ Γι' αυτό ο Fromm θέτει το ερώτημα: πώς μπορούν η παλαιά σεξουαλική ορμή, δηλαδή η σεξουαλικότητα, και η νέα ορμή της ζωής, δηλαδή ο έρωτας, να είναι ένα και το αυτό; Όπως το περιέγραψε ο Freud στο έργο του *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην Ψυχανάλυση* (1933 [1932]) η νέα θεωρία πήρε τη θέση της θεωρίας της λιβιδούς και οι σεξουαλικές ορμές και ο έρωτας ταυτίζονται: «υποθέτουμε ότι υπάρχουν δύο διαφορετικά ως προς την ουσία είδη ορμών, “οι σεξουαλικές, με την ευρύτερη σημασία της λέξης ο

⁹⁵ Πρβλ. ό.π. Πρβλ. Fenichel, «Zur Kritik des Todestriebes», σ. 365.

⁹⁶ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 346.

⁹⁷ Πρβλ. ό.π. Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 103 κ.ε.

⁹⁸ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 346.

⁹⁹ Ο.π., σ. 347.

¹⁰⁰ Ο.π.

¹⁰¹ Ο.π.

¹⁰² Πρβλ. ό.π.

¹⁰³ Πρβλ. ό.π.

έρωτας, αν προτιμάτε αυτόν τον χαρακτηρισμό, και οι επιθετικές ορμές, που στόχος τους είναι η καταστροφή”».¹⁰⁴ Αλλά και στο έργο του *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) λέει για τον έρωτα ότι είναι «η συνολική διαθέσιμη ενέργεια του έρωτα, την οποία από εδώ και στο εξής θα ονομάζουμε “λιβιδώ”».¹⁰⁵ Προγενέστερα στο έργο του *Εγώ και Αυτό* (1923) ο Freud είχε ταυτίσει ορισμένες φορές τον έρωτα με τη σεξουαλική ορμή και την ορμή της αυτοσυντήρησης. Ωστόσο, στο τελευταίο του έργο *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) εμφανίζεται μια μικρή διαφορά: «το καλύτερο, το οποίο γνωρίζουμε για τον έρωτα, επομένως για τον αντιπροσωπευτικό του τύπο, τη λιβιδώ, έχει εξαχθεί από τη μελέτη της σεξουαλικής λειτουργίας, η οποία βεβαίως συμπίπτει στη συνηθισμένη αντίληψη, *ακόμη κι αν όχι στη θεωρία μας*, με τον έρωτα.»¹⁰⁶ Απ’ αυτήν τη διαπίστωση έπεται ότι ο έρωτας και η σεξουαλικότητα δεν ταυτίζονται, πιθανόν ο Freud να αντιλαμβάνεται εδώ, συνεχίζει την κριτική του ο Fromm, τον έρωτα ως «αρχέγονη ορμή» δίπλα στην ορμή του θανάτου και τη σεξουαλικότητα μόνον ως έναν εκπρόσωπο του έρωτα επιστρέφοντας εκ νέου στο προγενέστερο έργο του *Πέραν της αρχής της ηδονής* (1920). Εκεί η σεξουαλική ορμή είχε μεταμορφωθεί σε έρωτα, «ο οποίος τείνει να συνενώνει και να συγκρατεί τα μέρη της ζωντανής ουσίας, και οι κοινώς λεγόμενες σεξουαλικές ορμές φαίνονταν ως το μέρος αυτού του έρωτα που είναι στραμμένο προς το αντικείμενο.»¹⁰⁷

Ο Fromm ασκεί κριτική στην αμφιταλάντευση του Freud σχετικά με την έννοια της σεξουαλικότητας, την οποία αρχικά δεν ταύτισε επ’ ουδενί «με την ώση για ένωση των χωρισμένων φύλων ή για τη παραγωγή της αίσθησης της ηδονής στα γεννητικά όργανα, αλλά μάλλον ευρύτερα με τον έρωτα του Συμποσίου του Πλάτωνα που τα περιλαμβάνει και τα διατηρεί όλα.»¹⁰⁸ Βεβαίως, είναι αληθές, συνεχίζει ο Fromm, ότι η σεξουαλικότητα στον πρώιμο Freud ήταν ευρύτερη της «γεννητικής σεξουαλικότητας», όμως η παλαιότερη σεξουαλική θεωρία του ήταν το αντίθετο της πλατωνικής, αφού σ’ αυτήν η λιβιδώ ήταν ανδρική, ενώ η γυναίκα εμφανιζόταν ως «ένας ανάπηρος, ευνουχισμένος άνδρας», που έρχεται σε αντίθεση προς την ουσία του πλατωνικού μύθου του Αριστοφάνη για το ανδρόγυνον. Σ’ αυτόν τον μύθο ο άνδρας και η γυναίκα, που κάποτε ήταν ένα, διαχωρίστηκαν σε δύο μισά, σχημάτισαν μια πολικότητα και έχουν την τάση να επανενωθούν.¹⁰⁹ Για τον Fromm, εδώ κρύβεται η επιθυμία του Freud να γεφυρώσει το χάσμα της παλαιάς και της νέας θεωρίας του.

Αλλά και με την ορμική φύση της ορμής της ζωής, σύμφωνα με τον Fromm, ο Freud έχει δυσκολίες. Ο Fromm, επικαλούμενος τον Fenichel, υπογραμμίζει ότι η ορμή του θανάτου «δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ορμή υπό τη φροϋδική έννοια στη νέα σύλληψη της ζωής».¹¹⁰ Ιδιαίτερα προβληματική αποδεικνύεται η φροϋδική θέση για τη συντηρητική φύση των ορμών, που «από κάθε κατάσταση, που έχει επιτύχει ένα ον, προέρχεται μια επιδίωξη, να δημιουργήσει ξανά αυτήν την κατάσταση, μόλις αυτή εγκαταλειφθεί.»¹¹¹ Ο Fromm θέτει το ερώτημα, αν και κατά πόσον ο έρωτας και η ορμή της ζωής κατέχουν αυτήν τη συντηρητική ιδιότητα των ορμών. Ο Freud προσπαθεί να δώσει μια λύση ισχυριζόμενος πως τα γεννητικά κύτταρα «εναντιώνονται στον θάνατο της ζωντανής ουσίας και

¹⁰⁴ Ο.π. Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 101 κ.ε.

¹⁰⁵ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 347. Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 23 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

¹⁰⁶ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 347 (υπογρ. Ε. Φ.). Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 26 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

¹⁰⁷ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 348. Πρβλ. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, σ. 93: σημ. 63.

¹⁰⁸ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 348. Πρβλ. Sigmund Freud, «Die Widerstände gegen die Psychoanalyse» (1925e [1924]), στο Sigmund Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIV: *Werke aus den Jahren 1925-1931*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 7η έκδ. 1991 (σ. 99-112), σ. 105.

¹⁰⁹ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 348. Πρβλ. «λοιπόν ο πόθος και η επιδίωξη της ολοκλήρωσης λέγεται έρωτας». Πλάτων, *Συμπόσιον*, εισ. – μτφρ. – σχολ. – υπομν. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Ζήτρος, 2004 (193a), σ. 287.

¹¹⁰ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 348. Πρβλ. Fenichel, «Zur Kritik des Todestriebes», σ. 364.

¹¹¹ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 348. Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 21 κ.ε. (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

καταφέρνουν να της χαρίσουν εκείνο που σε εμάς πρέπει να φαίνεται σαν δυνητική αθανασία.»¹¹² Περαιτέρω, οι ορμές που φροντίζουν για την επιβίωση των στοιχειωδών οργανισμών, σχηματίζουν την ομάδα των σεξουαλικών ορμών. Αυτές είναι στον ίδιο βαθμό συντηρητικές όπως οι άλλες και επιδιώκουν σε ισχυρότερο βαθμό να επαναφέρουν την προγενέστερη κατάσταση της ζωντανής ουσίας, είναι ιδιαίτερα ανθεκτικές σε εξωτερικές επιδράσεις και αποτελούν τις καθαυτό ορμές της ζωής που αντιπαρατίθενται στις ορμές του θανάτου. Ο Fromm μάλιστα υπογραμμίζει εκείνο το χωρίο του Freud, που αναφέρεται στον πλατωνικό μύθο του Αριστοφάνη για το ανδρόγυνον (αρσενικοθήλυκο), πως «ακόμη κι αν η σεξουαλικότητα και η διαφορά των φύλων δεν υπήρχαν στα πρώτα στάδια της ζωής, μπορούμε πάντως να υποθέσουμε ότι οι ορμές, που αργότερα πρέπει να αποκαλούνται σεξουαλικές, ανέλαβαν ευθύς εξαρχής δράση και δεν προσπάθησαν απλώς αργότερα να εναντιωθούν στις κινήσεις των “ορμών του Εγώ”.»¹¹³ Ο Fromm εδώ παρατηρεί πως ο Freud για να διασώσει τη συντηρητική φύση όλων των ορμών και, ειδικά, του έρωτα, αναδιατύπωσε το περιεχόμενο της σεξουαλικής ορμής ως μιας ορμής, που επαγρυπνά για το μέλλον των γεννητικών κυττάρων. Αυτός ο νέος ορισμός του Freud για τη σεξουαλική ορμή έρχεται σε αντίθεση με την προγενέστερη συνολική αντίληψή του για τις ορμές.¹¹⁴

Στο έργο του *Εγώ και Αυτό* (1923) ο Freud επιχείρησε να δώσει εκ νέου στον έρωτα το status μιας γνήσιας ορμής με συντηρητικό χαρακτήρα, αφού ο έρωτας προσπαθεί «να περιπλέξει τη ζωή μέσω μιας όλο και περιεκτικότερης συνάρτησης της ζωντανής ουσίας που έχει διαμελισθεί, και φυσικά να τη συντηρήσει επιπλέον».¹¹⁵ Και οι δύο ορμές [έρωτας και ορμή του θανάτου] είναι «συντηρητικές με την ακριβή έννοια της λέξης, διότι επιδιώκουν να δημιουργήσουν πάλι μια κατάσταση που καταστράφηκε από τη δημιουργία της ζωής.»¹¹⁶ Ωστόσο, το ερώτημα για την προέλευση της ζωής είναι για τον Freud «κοσμολογικό, το οποίο θα έπρεπε να απαντηθεί ανάλογα με τον σκοπό και την πρόθεση της ζωής με δυϊστικό τρόπο.»¹¹⁷ Εδώ ο Fromm βλέπει μια αντίφαση μεταξύ του ορισμού του έρωτα, που αποσκοπεί να περιπλέξει και να διατηρήσει τη ζωή, και της φροϋδικής διατύπωσης της ουσίας της ορμής, που επιδιώκει την αποκατάσταση μιας προγενέστερης κατάστασης της ύπαρξης, της ανόργανης ύλης. Έτσι ο Fromm θέτει το ερώτημα, πώς μπορεί ο έρωτας να προσανατολίζεται στη διατήρηση της ζωής και ταυτόχρονα να επιδιώκει την αποκατάσταση μιας προγενέστερης μορφής της ύπαρξης, δηλαδή της ανόργανης ύλης;¹¹⁸

Σύμφωνα με τον Fromm, παρ' όλες τις προσπάθειες του Freud να διασώσει τον συντηρητικό χαρακτήρα της ορμής της ζωής, αυτός κατέληξε στο τελευταίο έργο του *Μια σύννοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) σε ένα αρνητικό αποτέλεσμα. Δεν μπορεί να εφαρμόσει στον έρωτα ή στην ορμή της ζωής την επιδίωξη της επιστροφής σε μια προγενέστερη κατάσταση, όπως στην ορμή του θανάτου, που θα δικαιώνει τον συντηρητικό χαρακτήρα της ορμής της ζωής ή του έρωτα, γιατί αυτό «θα προϋπέθετε ότι η ζωντανή ουσία ήταν κάποτε μια ενότητα, η οποία μετά διερράγη και η οποία τώρα αποζητά την επανένωση.»¹¹⁹ Αυτήν τη θεώρηση ο Freud την επιτρέπει στους ποιητές, λέει ο Fromm, υπονοώντας τις παραπομπές του Freud στον πλατωνικό μύθο του Αριστοφάνη για το ανδρόγυνον. Ο μύθος αυτός θα

¹¹² Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 348. Πρβλ. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, σ. 63.

¹¹³ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 349 (υπογρ. Ε. F.). Πρβλ. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, σ. 65.

¹¹⁴ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 349.

¹¹⁵ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 349. Πρβλ. Freud, *Das Ich und das Es*, σ. 66 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

¹¹⁶ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 349. Πρβλ. Freud, *Das Ich und das Es*, σ. 66 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

¹¹⁷ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 349. Πρβλ. Freud, *Das Ich und das Es*, σ. 66 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

¹¹⁸ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 349.

¹¹⁹ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 350. Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 23.

αρκούσε, κατά τον Fromm, να στηρίξει τη θεωρητική αξίωση του Freud για τη συντηρητική φύση του έρωτα.¹²⁰

Από τη σύγκριση της παραπάνω παραπομπής του Freud στο έργο του *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) με τις διαπιστώσεις του Freud στο έργο του *Πέραν της αρχής της ηδονής* (1920), που επιχειρεί ο Fromm, προκύπτει ότι ο Freud αναφέρεται πράγματι στον πλατωνικό μύθο του Αριστοφάνη. Όμως αντί για την ενότητα του ανθρώπου, που έχει ως βάση του ο πλατωνικός μύθος όπως τον ερμηνεύει ο Fromm, ο Freud μιλάει για την ενότητα της ζωντανής ουσίας,¹²¹ αφήνοντας ανοιχτή την απάντηση στο ερώτημα για τη συντηρητική φύση του έρωτα μέσω της τάσης του για επανένωση. Αντιθέτως, στο έργο του *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) ο Freud είναι κατηγορηματικός δίνοντας οριστικά μια αρνητική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα. Επιπλέον, ο Fromm αποδίδει την τροποποίηση του πλατωνικού μύθου από τον Freud, που μιλάει για την επανένωση του άνδρα και της γυναίκας και όχι της ζωντανής ουσίας, στην πατριαρχική στάση του Freud έναντι των δύο φύλων, από την οποία προκύπτει η κατωτερότητα της γυναίκας. Η γυναίκα είναι για τον Freud ένας ανάπηρος άνδρας, συνεχίζει ο Fromm, η οποία κυριαρχείται από το σύμπλεγμα του ευνουχισμού και τον φθόνο του πέους, είναι κατώτερη του άνδρα, επειδή έχει ασθενέστερο Υπερεγώ έναντι του άνδρα και ισχυρότερο ναρκισσισμό.¹²² Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια προκατάληψη του Freud, συνεχίζει ο Fromm, που δεν διαφέρει πάρα πολύ από μια ρατσιστική ή θρησκευτική προκατάληψη. Η αποδοχή εκ μέρους του Freud του πλατωνικού μύθου ίσως τον υποχρέωνε να εγκαταλείψει τη θέση του για την ανισότητα των δύο φύλων. Αντί αυτού ο Freud αντικατέστησε την ενότητα του άνδρα και της γυναίκας με την ενότητα της ζωντανής ουσίας, αποκρούοντας συνάμα τη λογική υπέρβαση της δυσκολίας για τη συντηρητική φύση του έρωτα, δηλαδή ότι ο έρωτας δεν κατέχει τη συντηρητική φύση των υπόλοιπων ορμών.¹²³

Ο Freud ως φυλακισμένος στις συναισθηματικές συνήθειες και τον τρόπο σκέψης της κοινωνίας του δεν κατόρθωσε να ξεφύγει απ' αυτήν, συνέχισε την κριτική του ο Fromm. Ο Freud δεν κατόρθωσε να ενσωματώσει τον έρωτα στον δικό του ορισμό των ορμών με τον συντηρητικό χαρακτήρα τους. Αν τον είχε ενσωματώσει στην παλαιά θεωρία των ορμών, δεν θα είχε πρόβλημα. Τότε η κύρια πολικότητα θα ήταν αυτή μεταξύ της προγεννητικής σεξουαλικότητας (του στοματικού και πρωκτικού σαδισμού) ως της πηγής της καταστροφικότητας και της γεννητικής σεξουαλικότητας ως της πηγής της αγάπης.¹²⁴ Η λύση αυτή όμως θα έφερνε τον Freud πολύ κοντά σε έναν μονισμό, αφού τόσο η καταστροφικότητα όσο και η αγάπη θα ήταν λιβιδινικές. Ο Fromm υπογραμμίζει ότι ο Freud είχε δημιουργήσει τη βάση, ώστε να συνδεθεί η προγεννητική σεξουαλικότητα με την καταστροφικότητα, όταν συμπέρανε «ότι η ορμή του θανάτου είναι το καταστροφικό μέρος της πρωκτικοσαδιστικής λιβιδούς.»¹²⁵ Αν αυτό ισχύει, συνεχίζει ο Fromm, τότε θα τολμούσαμε τη θεώρηση ότι η πρωκτική λιβιδώ πρέπει να κατέχει μια βαθιά συγγένεια με την ορμή του θανάτου και ότι η πρωκτική λιβιδώ ως προς την ουσία της είναι προσανατολισμένη στην καταστροφή.¹²⁶

Ο Fromm συνεχίζοντας τη μεθερμηνεία του λέει πως ο Freud δεν κατέληξε σ' αυτό το συμπέρασμα εξαιτίας της «στενής ερμηνείας της πρωκτικής λιβιδούς»,¹²⁷ αφού της απέδιδε την τάση για έλεγχο και για κατοχή (εξαιρώντας τη φιλική όψη της θέλησης για διατήρηση), που είναι αντιθετική στην αγάπη, στην υποστήριξη και στην απελευθέρωση, σχηματίζοντας ένα σύνδρομο. Ωστόσο, η κατοχή και ο έλεγχος δεν εμπεριέχουν το ουσιώδες της καταστροφικότητας, την επιθυμία για καταστροφή, την εχθρότητα εναντίον της ζωής. Βεβαίως, ο πρωκτικός χαρακτήρας έχει ένα βαθύ ενδιαφέρον για τα περιττώματα και μια ισχυρή συγγένεια με τα περιττώματα ως μέρος της γενικής συγγένειας για κάθε τι όχι ζωντανό. Τα κόπρανα είναι το προϊόν, που έχει αποκοπεί από το σώμα οριστικά, και δεν μπορεί να

¹²⁰ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 350.

¹²¹ Πρβλ. ό.π. Πρβλ. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, σ. 93: σημ. 63.

¹²² Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 350 κ.ε.

¹²³ Πρβλ. ό.π., σ. 351. Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 22 κ.ε.

¹²⁴ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 351.

¹²⁵ Ο.π. Πρβλ. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, σ. 67 κ.ε.

¹²⁶ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 351 κ.ε.

¹²⁷ Ο.π., σ. 352.

του αποφέρει κανένα άλλο όφελος. Ο πρωκτικός χαρακτήρας αισθάνεται να ελκύεται από τα περιττώματα όπως και απ' ό,τι είναι ανώφελο για τη ζωή, δηλαδή τη βρωμιά, τον θάνατο και τη σήψη. Επομένως, η τάση για έλεγχο και για κατοχή είναι μόνο μια όψη του πρωκτικού χαρακτήρα, αλλά πιο ήπια και λιγότερη κακή από το «μίσος εναντίον της ζωής».¹²⁸ Αν ο Freud είχε αναγνωρίσει την άμεση συνάρτηση μεταξύ των κοπράνων και του θανάτου, θα είχε πιθανόν συμπεράνει την κύρια πολικότητα μεταξύ του γεννητικού και του πρωκτικού προσανατολισμού, δύο μεγέθη που μπορούν κλινικά να ερευνηθούν καλά και είναι ισοδύναμα με τον έρωτα και την ορμή του θανάτου. Υπό αυτήν την έννοια ο έρωτας και η ορμή του θανάτου δεν θα εμφανίζονταν ως δυο βιολογικά δεδομένες και εξίσου ισχυρές τάσεις, αλλά ο έρωτας ως ο βιολογικός κανονικός στόχος της ανάπτυξης και η ορμή του θανάτου ως η αποτυχία της κανονικής ανάπτυξης, ως παθολογική με βαθιές ρίζες ορμή.¹²⁹ Αν ήθελε κανείς να συγκροτήσει μια βιολογική θεώρηση, τότε θα μπορούσε να συνδέσει την πρωκτικότητα με τον προσανατολισμό στην όσφρηση, που χαρακτηρίζει όλα τα τετράποδα θηλαστικά, ενώ η μετάβαση από τον προσανατολισμό στην όσφρηση στον προσανατολισμό στην όραση αντιστοιχεί στη μετάβαση από το βάδιση στα τέσσερα άκρα στη δίποδη βάδιση. Επίσης και η αλλαγή λειτουργίας του εγκεφάλου θα αντιστοιχούσε στον παραπάνω μετασχηματισμό του προσανατολισμού από την όσφρηση στην όραση. Αντιστοίχως, ο πρωκτικός χαρακτήρας παριστάνει μια φάση παλινδρόμησης στη βιολογική ανάπτυξη που έχει μια ιδιосуστατική-γενετική βάση, και η πρωκτικότητα του μικρού παιδιού θα ήταν μια εξελικτική επανάληψη μιας βιολογικά προγενέστερης φάσης στη διαδικασία μετάβασής του στην πλήρη ανθρώπινη λειτουργία. Αυτό εκφρασμένο στη φροϋδική εννοιολογία σημαίνει ότι: «η πρωκτικότητα, ή η καταστροφικότητα, θα είχε τότε τον συντηρητικό χαρακτήρα μιας ορμής, αυτό σημαίνει ότι θα είχαμε να κάνουμε με την παλινδρόμηση από τον προσανατολισμό στη γεννητικότητα-αγάπη-όραση στον προσανατολισμό στην πρωκτικότητα-καταστροφή-όσφρηση.»¹³⁰ Η σχέση της ορμής του θανάτου και της ορμής της ζωής θα ήταν η ίδια με τη σχέση μεταξύ της προγεννητικής και της γεννητικής λιβιδούς στα φροϋδικά εξελικτικά σχήματα. Η καθήλωση στην πρωκτική βαθμίδα θα ήταν ένα παθολογικό φαινόμενο βαθιά ριζωμένο στην ψυχοσεξουαλική σύσταση, ενώ η γεννητική βαθμίδα θα ήταν χαρακτηριστική για το υγιές άτομο. Σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση, το πρωκτικό επίπεδο έχει δυο διαφορετικές όψεις: η μια αποσκοπεί στον έλεγχο και η άλλη στην καταστροφή, σ' αυτό έγκειται η διαφορά σαδισμού και νεκροφιλίας όπως τις ανέλυσε ο ίδιος ο Fromm στο έργο του *Ανατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας*.¹³¹

Εκτός από τις «εμμενείς αντιφάσεις» της μετάβασης της φροϋδικής θεωρίας από τη «θεωρία της λιβιδούς» στη «θεωρία-έρωτα-ορμής του θανάτου», τις οποίες ανέδειξε στην παραπάνω κριτική του ο Fromm, επισήμανε επιπλέον ότι υπάρχει μια σύγκρουση μεταξύ του θεωρητικού Freud και του ουμανιστή Freud.¹³² Ο θεωρητικός Freud καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο άνθρωπος έχει την επιλογή είτε να καταστραφεί αργά από την ασθένεια είτε να καταστρέψει άλλους, ή διαφορετικά διατυπωμένο να προξενήσει πόνο είτε στον εαυτό του είτε σε άλλους. Σ' αυτήν την προοπτική εξεγείρεται ο ουμανιστής Freud, διότι ο πόλεμος θα γινόταν μια ορθολογική λύση βάσει αυτής της άποψης της ανθρώπινης ύπαρξης. Ωστόσο αυτήν την τραγική προοπτική τη διατύπωσε ο Freud ήδη στην προγενέστερη θεωρία του: από τη μια είδε στην «απόθεση των ορμικών αναγκών (ειδικά των προγεννητικών) τη βάση του πολιτισμού· η απωθημένη ορμή “μετουσιώθηκε” και διοχετεύτηκε σε πολύτιμα πολιτισμικά κανάλια· ωστόσο αυτό [συνέβη] εις βάρος μιας πλήρους ανθρώπινης ευτυχίας.»¹³³ Από την άλλη θεώρησε ότι αυτή η απόθεση, αντί να οδηγήσει σε πρόοδο, ανέπτυξε τις νευρώσεις σε εκείνους που η διαδικασία της απόθεσης δεν είχε επιτυχία. Έτσι η εναλλακτική λύση για τον Freud φαινόταν να είναι: είτε η έλλειψη πολιτισμού με πλήρη ευτυχία είτε ο πολιτισμός που συνδέεται με νευρώσεις και περισταλτική ευτυχία.¹³⁴

¹²⁸ Ο.π.

¹²⁹ Πρβλ. ό.π.

¹³⁰ Ο.π.

¹³¹ Πρβλ. Fromm, *Anatomie der menschlichen Destruktivität*, σ. 316.

¹³² Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 353.

¹³³ Ο.π.

¹³⁴ Πρβλ. ό.π.

Η αντίφαση στην οποία περιέχεται ο άνθρωπος εξαιτίας της σύγκρουσης της ορμής του θανάτου και του έρωτα χαρακτηρίζεται από τον Fromm ως γνήσια και τραγική. Γνήσια, επειδή πρέπει να αποφασίσει, αν θα διεξάγει πολέμους, αν θα είναι επιθετικός κι αν θα εκφράσει την εχθρότητά του, ή αν θα αρρωστήσει. Τραγική, επειδή αυτή η αντίφαση πλήττει τον ανθρωπισμό του. Ο Freud όμως δεν συγκαλύπτει το πρόβλημα, αλλά το θέτει ανοιχτά. Λ.χ. στο έργο του *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην Ψυχανάλυση* (1933 [1932]) γράφει: «“και τώρα κατανοούμε τη σημασία της πιθανότητας να μη μπορεί η επιθετικότητα να εκτονωθεί στον εξωτερικό κόσμο, γιατί προσκρούει σε αντικειμενικά εμπόδια. Τότε ίσως υποχωρήσει, αλλά θα αυξήσει την έκταση της αυτοκαταστροφής στον εσωτερικό κόσμο. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι πράγματι έτσι συμβαίνει και ότι αυτή η διαδικασία είναι πολύ σημαντική”».»¹³⁵ Επίσης, στο έργο του *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) ο Freud γράφει ότι η «“αποχή από την επιθετικότητα είναι απολύτως ανθυγιεινή, κάνει το άτομο να ασθενήσει”».»¹³⁶ Τότε, συνεχίζει ο Fromm, προκύπτει το ερώτημα, γιατί δεν άφησε ο Freud τις ανθρώπινες υποθέσεις σε μια τέτοια απέλπιδα αποτίμηση και γιατί απέφυγε να πάρει το μέρος εκείνων που συνιστούν τον πόλεμο ως το καλύτερο φάρμακο μετά απ’ αυτήν την αυστηρή γραμμή διάκρισης;¹³⁷

Στο έργο του *Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό* (1930 [1929]) ο Freud επιχειρήσει να βρει διέξοδο στο δίλημά του μέσω της μεταμόρφωσης της ορμής καταστροφής σε ηθική συνείδηση: «τι συμβαίνει [με τον επιτιθέμενο] για να κάνει την επιθετική του τάση ακίνδυνη; Κάτι πολύ περίεργο, που δεν θα το μαντεύαμε, αν και δεν είναι κρυφό. Η επιθετικότητα ενδοβάλλεται, εσωτερικεύεται, και στην πραγματικότητα ξαναστέλνεται εκεί από όπου προήλθε, δηλαδή απευθύνεται ενάντια στο ίδιο του το Εγώ. Εκεί παραλαμβάνεται από ένα μέρος του Εγώ, που αντιπαράκειται στο υπόλοιπο ως Υπερεγώ, και ασκεί τώρα ως “ηθική συνείδηση” απέναντι στο Εγώ την ίδια επιθετική ορμή, που το Εγώ θα την ασκούσε ευχαρίστως πάνω σε άλλα, ξένα άτομα. Την ένταση ανάμεσα στο αυστηρό Υπερεγώ και στο υποταγμένο σε αυτό Εγώ την ονομάζουμε συνείδηση ενοχής· εκφράζεται ως ανάγκη για τιμωρία. Ο πολιτισμός δαμάζει δηλαδή την επικίνδυνη επιθετική τάση του ατόμου με το να το αποδυναμώνει, να το αποπλίζει, και με μια αρχή που τοποθετεί στο εσωτερικό του, σαν φρουρά σε κατεχόμενη πόλη, να το επιτηρεί.»¹³⁸

Ο Fromm ασκεί κριτική στον Freud ότι η μεταμόρφωση της καταστροφικότητας σε μια αυτοτιμωρούμενη ηθική συνείδηση δεν προσφέρει κανένα τόσο μεγάλο πλεονέκτημα, γιατί αυτή είναι το ίδιο απάνθρωπη με την ορμή του θανάτου, γιατί είναι επιβαρυνμένη με την ενέργειά της και δεν υπάρχει λόγος αποδυνάμωσης και αποπλισμού της ορμής του θανάτου. Μια άλλη αναλογία, σύμφωνα με τον Fromm, θα εξέφραζε λογικότερα τις συνέπειες της φροϋδικής ιδέας. Είναι όπως μια κατακτημένη πόλη από έναν εχθρό, η οποία με τη βοήθεια ενός δικτάτορα νικάει τον εχθρό, αλλά εν συνεχεία ο δικτάτορας στήνει ένα σύστημα που είναι εξίσου απάνθρωπο με εκείνο του εχθρού κατακτητή. Ποιο θα ήταν τότε το όφελος;¹³⁹ Σύμφωνα με τον Fromm, υπάρχει μια άλλη λιγότερο τραγική φροϋδική εξήγηση στο ίδιο κείμενο του Freud: «μετριασμένη και δαμασμένη, θα λέγαμε ανεσταλμένη, η ορμή καταστροφής, που στρέφεται στα αντικείμενα, πρέπει να προσφέρει στο Εγώ την ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών του και την κυριαρχία επάνω στη φύση.»¹⁴⁰ Σ’ αυτήν τη διατύπωση του Freud, ο Fromm βλέπει ένα καλό παράδειγμα της φροϋδικής έννοιας της μετουσίωσης, αφού η ορμή δεν αποδυναμώνεται, αλλά στρέφεται σε άλλους κοινωνικά πολύτιμους στόχους όπως στην «κυριαρχία της φύσεως».¹⁴¹ Ωστόσο, θέτει το ερώτημα, αν είναι δυνατόν η καταστροφικότητα να γίνει εποικοδομητική και, επιπλέον, τι πραγματικά σημαίνει «κυριαρχία της φύσεως». Στην κυριαρχία της φύσεως ο Fromm λογαριάζει την εξημέρωση και εκτροπή ζώων, τη συλλογή και καλλιέργεια φυτών, την ύφανση υλικών, την κατασκευή καλυβών, αλλά

¹³⁵ Ο.π. Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 104.

¹³⁶ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 353. Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 24.

¹³⁷ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 354.

¹³⁸ Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, σ. 91 κ.ε.

¹³⁹ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 354.

¹⁴⁰ Ο.π. Πρβλ. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, σ. 88 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

¹⁴¹ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 355.

και δραστηριότητες όπως η κατασκευή μηχανών, σιδηροδρόμων, αεροπλάνων, ουρανοξυστών. Όλες αυτές οι δραστηριότητες εμπεριέχουν την οικοδόμηση, τη συναρμολόγηση, ή τη σύνθεση, όμως δεν μπορούν να υπαχθούν στην ορμή του θανάτου αλλά στον έρωτα. Μόνο τα ζώα που σκοτώνονται για κατανάλωση και η δολοφονία ανθρώπων στον πόλεμο μπορούν να υπαχθούν, κατά τον Fromm, στην καταστροφικότητα, καθ' όσον «η υλική παραγωγή δεν [είναι] καταστροφική, αλλά εποικοδομητική.»¹⁴²

Στην επιστολή απάντησης του Freud στον Albert Einstein (1879-1955) «Γιατί πόλεμος;» (1933 [1932]) ο Freud μετριάξει, κατά τον Fromm, την οξεία αντιπαράθεση έρωτα και ορμής του θανάτου, χωρίς να αποκρύπτει ή να αποδυναμώνει την οξύτητα των προγενέστερων διατυπώσεών του. Σ' αυτήν την επιστολή ο Freud χωρίς να αρνείται ότι κατέληξε στην ορμή του θανάτου μέσω του θεωρησιακού σκέπτεσθαι (Spekulation), επαναπροσδιορίζει τη σχέση της ορμής του θανάτου με την ορμή καταστροφής: «“η ορμή του θανάτου γίνεται ορμή της καταστροφικότητας, καθώς με τη βοήθεια ειδικών οργάνων στρέφεται προς τα έξω, εναντίον των αντικειμένων. Το έμβιο ον διαφυλάσσει τρόπον τινά τη δική του ζωή καταστρέφοντας την ξένη. Ένα μέρος της ορμής του θανάτου παραμένει όμως ενεργό στο εσωτερικό του έμβιου όντος, και σε αυτή την εσωτερικευση της ορμής της καταστροφικότητας προσπαθήσαμε να αναγάγουμε πολλά κανονικά και παθολογικά φαινόμενα. Φθάσαμε μάλιστα και στην αιρετική πράξη να αποδώσουμε τη γένεση της ηθικής συνείδησης σε μια τέτοια στροφή της επιθετικότητας προς τα μέσα”»¹⁴³ Ωστόσο, ο Freud αναγνωρίζει το πρόβλημα που προκύπτει από την παραπάνω θεώρησή του, διότι «“αυτό μπορεί να χρησιμεύσει ως βιολογική δικαιολογία για όλες τις κακές και επικίνδυνες τάσεις που εμείς καταπολεμούμε. Πρέπει να ομολογήσουμε ότι αυτές βρίσκονται πιο κοντά στη φύση απ' ό,τι η δική μας αντίσταση απέναντί τους, για την οποία μάλιστα πρέπει να βρούμε μια εξήγηση.”»¹⁴⁴

Ο Fromm σημειώνει πως – παρ' ό,τι ο Freud συνοψίζει ακόμη μια φορά τη θεώρησή του για την ορμή του θανάτου και πιστεύει ότι δεν υπάρχουν διόλου φυλές που αγνοούν τον καταναγκασμό και την επιθετικότητα – προσπαθεί να βρει μια λιγότερο πεσιμιστική λύση στο δίλημά του επικαλούμενος τον έρωτα τον οποίο αντιπαράθετεί στην ορμή του θανάτου: «όταν η φιλοπόλεμη διάθεση είναι μια απόρροια της ορμής της επιθετικότητας, είναι εύλογο να απευθυνθούμε στον αντίποδα αυτής της ορμής, στον έρωτα. Οτιδήποτε αποκαθιστά συναισθηματικούς δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων αντιδρά κατ' ανάγκη στον πόλεμο.»¹⁴⁵ Ομολογουμένως ο Fromm βρίσκει την προσπάθεια του Freud συγκινητική, ωστόσο αναρωτιέται, «αν η ορμή του θανάτου είναι τόσο ισχυρή και θεμελιώδης [...] πώς μπορεί αυτός [ο Freud] να την περιστείλει σημαντικά μέσω του ότι βάζει τον έρωτα στο παιχνίδι, αν όντως και οι δυο [ορμές] υπάρχουν σε κάθε κύτταρο και παριστάνουν μια ιδιότητα της ζωντανής ύλης που δεν είναι δυνατόν να περισταλεί;»¹⁴⁶

Ένα δεύτερο και σημαντικότερο επιχείρημα του Freud υπέρ της ειρήνης, σύμφωνα με την αποτίμηση του Fromm, είναι το ακόλουθο: «“στις ψυχικές στάσεις που μας επιβάλλει η πολιτιστική διαδικασία αντικείται, λοιπόν, με τον πιο εμφανή τρόπο ο πόλεμος, γι' αυτό μας κάνει κατ' ανάγκη να εξεγειρόμαστε εναντίον του, απλώς δεν τον ανεχόμαστε πια, και αυτό δεν είναι μόνο μια διανοητική και συναισθηματική απόρριψη, σε εμάς τους ειρηνιστές είναι μια ιδιοσυστατική έλλειψη ανοχής, τρόπον τινά μια ιδιοσυγκρασία σε ακραία μεγέθυνση. Φαίνεται μάλιστα ότι οι αισθητικές ταπεινώσεις από τον πόλεμο δεν συμβάλλουν πολύ λιγότερο από τις ωμότητες του στην εξέγερσή μας εναντίον του. Πόσο πρέπει να περιμένουμε, ώσπου να γίνουν ειρηνιστές και οι άλλοι; Δεν μπορούμε να το πούμε” [...]»¹⁴⁷ Ωστόσο, όπως επισημαίνει και ο Fromm, προς το τέλος της επιστολής του στον Einstein ο Freud

¹⁴² Ο.π.

¹⁴³ Ο.π., (υπογρ. Ε. Φ.). Πρβλ. Sigmund Freud, «Warum Krieg?» [Brief an Albert Einstein (Sept. 1932)] (1933b [1932]), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. IX: *Fragen der Gesellschaft, Ursprünge der Religion*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 5η έκδ. 1989 (σ. 271, 275-286), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, «Γιατί πόλεμος; Η επιστολή του Φρόυντ προς τον Αϊνστάϊν», στο Σίγκμουντ Φρόυντ, *Επίκαιρες παρατηρήσεις για τον πόλεμο και τον θάνατο*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1998 (61-87), σ. 74.

¹⁴⁴ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 356. Πρβλ. Freud, «Warum Krieg?», σ. 74.

¹⁴⁵ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 356. Πρβλ. Freud, «Warum Krieg?», σ. 75.

¹⁴⁶ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 356.

¹⁴⁷ Ο.π. Πρβλ. Freud, «Warum Krieg?», σ. 79 κ.ε.

επανέρχεται στην άποψή του για την πολιτιστική ανάπτυξη ως «μια οργανική διαδικασία», που συμβαδίζει με σωματικές αλλά και ψυχικές αλλαγές και αυτές συνίστανται «σε μια προϊούσα μετάθεση των ορμικών στόχων και στον περιορισμό των ορμικών διεγέρσεων.»¹⁴⁸ Σ' αυτό το σημείο ο Fromm συνδέει εδώ λανθασμένα μόνον τις «σωματικές μεταβολές»,¹⁴⁹ αλλά όχι και τις ψυχικές μεταβολές με τη μετάθεση των ορμικών στόχων και τον περιορισμό των ορμικών διεγέρσεων. Ορθά όμως επισημαίνει ότι ο Freud ήδη στο έργο του *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας* (1905) είχε μιλήσει για τη σύγκρουση ορμών και πολιτισμού ως οργανικής διαδικασίας: «Τα παιδιά των πολιτισμένων δίνουν την εντύπωση ότι η ανέγερση αυτών των προχωμάτων είναι έργο της αγωγής, και ασφαλώς η αγωγή συμβάλλει εδώ αρκετά. Στην πραγματικότητα αυτή η ανάπτυξη έχει οργανικά αίτια, είναι κληρονομικά καθορισμένη και μπορεί καμιά φορά να συντελείται χωρίς οποιαδήποτε συνδρομή της αγωγής.»¹⁵⁰ Ο Freud στο έργο του *Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό* (1930 [1929]) συνέχισε στις σκέψεις του για την «οργανική απώθηση» συνδυάζοντάς τες με την εμμνόπανση και τον πρωκτικό ερωτισμό, που ισοπεδώνουν τον πολιτισμό.¹⁵¹ Η σκέψη αυτή του Freud, επισημαίνει ο Fromm, δεν είναι όψιμη, καθ' όσον ο Freud και σε επιστολή του στον Wilhelm Fließ (1858-1928) στις 14/11/1897 γράφει «ότι στην απώθηση συμβάλει κάτι οργανικό.»¹⁵² Όλες αυτές οι αναφορές στο έργο του Freud δείχνουν, συνεχίζει ο Fromm, ότι η εμπιστοσύνη του σε μια ιδιοσυστατική έλλειψη ανοχής εναντίον του πολέμου δεν συνδέεται απλώς με την απόπειρα να υπερβεί ad hoc στη συζήτησή του με τον Einstein την τραγική πλευρά της άποψής του για την ορμή του θανάτου, αλλά συμφωνεί με σκέψεις του, οι οποίες δεν ήταν μεν κυρίαρχες στη θεωρία του, αλλά υπήρχαν στο παρασκήνιο της σκέψης του από το 1897.¹⁵³

Αν η υπόθεση του Freud ήταν ορθή, συνεχίζει την κριτική του ο Fromm, δηλαδή ότι ο πολιτισμός παράγει «“ιδιοσυστατικές” και κληρονομικές απωθήσεις», τότε πράγματι στην πολιτιστική διαδικασία αποδυναμώνονται ορισμένες ορμικές ανάγκες. Αυτό θα σήμαινε ότι η ορμή καταστροφής του πολιτισμένου ανθρώπου θα διέφερε από την ορμή καταστροφής του πρωτόγονου, υπό την έννοια ότι η ορμή καταστροφής του πολιτισμένου ανθρώπου δεν θα είχε πλέον την ίδια ένταση και δύναμη με τη ορμή καταστροφής του πρωτόγονου ανθρώπου. Αυτό θα επέτρεπε τη θεώρηση ότι στη διάρκεια της πολιτιστικής διαδικασίας θα μπορούσαν να δομηθούν ορισμένες αναστολές εναντίον του φονεύειν και θα μπορούσαν να μεταβιβαστούν κληρονομικά. Σ' αυτήν την περίπτωση ακόμη κι αν ανακαλύπτονταν κληρονομικοί παράγοντες, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να εναρμονισθούν με την ορμή του θανάτου. Αν η ορμή του θανάτου είναι μια τάση που ενυπάρχει σε κάθε έμβιο όν, τότε θεωρητικά είναι πολύ δύσκολο, αυτή η θεμελιώδης βιολογική δύναμη να αποδυναμωθεί στην αναπτυξιακή διαδικασία του πολιτισμού. Με την ίδια λογική θα έπρεπε να αποδυναμώνεται διαρκώς ιδιοσυστατικά και ο έρωτας, σκέψη που οδηγεί στην υπόθεση ότι και το έμβιο όν μέσω της πολιτιστικής διαδικασίας με τη βοήθεια μιας οργανικής απώθησης θα μπορούσε ως προς την ουσία του να μεταβληθεί.¹⁵⁴

Αυτό είναι για τον Fromm το σημαντικότερο ερευνητικό αντικείμενο: «υπάρχει πραγματικά αρκετό υλικό το οποίο συνηγορεί στο ότι στην πορεία της ανάπτυξης του πολιτισμού έλαβε χώρα μια ιδιοσυστατική, οργανική απώθηση; Διαφοροποιείται αυτή η απώθηση από την απώθηση υπό τη συνήθη έννοια του Freud, καθ' όσον αυτή αποδυναμώνει τις ορμικές ανάγκες, αντί να τις απομακρύνει από τη συνείδηση ή να τις παρεκκλίνει σε άλλους στόχους; Και –ακόμη ειδικότερα διατυπωμένο– αποδυναμώθηκαν οι καταστροφικές ώσεις του ανθρώπου στην πορεία της ιστορίας του πράγματι ή

¹⁴⁸ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 356. Πρβλ. Freud, «Warum Krieg?», σ. 79.

¹⁴⁹ Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 356.

¹⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 356 κ.ε., (υπογρ. Ε. Φ.). Πρβλ. Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, σ. 57.

¹⁵¹ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 357. Πρβλ. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, σ. 229 κ.ε.: σημ. 1.

¹⁵² Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 357. Πρβλ. Sigmund Freud, «Brief an Wilhelm Fließ vom 14 / 11 / 1897», στο Sigmund Freud, *Briefe an Wilhelm Fließ 1887-1904. Ungekürzte Ausgabe*, Jeffrey Moussaieff Mason (επιμ.), dt. Fassung Michael Schrötter, Frankfurt am Main: S. Fischer, 2η έκδ. 1999, σ. 302.

¹⁵³ Πρβλ. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, σ. 357.

¹⁵⁴ Πρβλ. *ό.π.*

αναπτύχθηκαν ανεσταλμένες ώσεις που προσδιορίζονται τώρα κληρονομικά; Για να βρεθεί μια απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα θα ήταν αναγκαίες εκτεταμένες έρευνες ειδικά στην περιοχή της ανθρωπολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας και της γενετικής.»¹⁵⁵ Ερωτήματα, τα οποία κατά τον Fromm, παραμένουν αναπάντητα.

III. Πρόσληψη της φροϋδικής θεωρίας των ορμών στον Marcuse

Εν αντιθέσει προς τον Fromm, ο Marcuse αποδέχθηκε τη φροϋδική θεωρία των ορμών, και μάλιστα την ύστερη φροϋδική θεωρία των ορμών με το αντιτεθειμένο ζεύγος του έρωτα και της ορμής του θανάτου. Ο Marcuse διαβάσει την ύστερη φροϋδική θεωρία των ορμών από τα έργα του Freud *Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό* (1930 [1929]), όπου ο ορίζοντάς της είναι η θεωρία του πολιτισμού,¹⁵⁶ και το σχέδιασμα *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]), για το οποίο η Ilse Grubrich-Simitis έδειξε στις πρόσφατες έρευνές της ότι το σχέδιασμα είναι ολοκληρωμένο¹⁵⁷ και στο οποίο ο Freud διατυπώνει τις τελικές του σκέψεις για τη θεωρία των ορμών. Η θεώρηση του Marcuse για την ύστερη φροϋδική θεωρία των ορμών αναπτύχθηκε αρχικά στο χαρακτηριστικότερο έργο του *Έρωτας και πολιτισμός* (1955),¹⁵⁸ εν συνεχεία στις φιλοσοφικοψυχαναλυτικές διαλέξεις και παραδόσεις, που έδωσε το 1956 στα Πανεπιστήμια της Φρανκφούρτης και της Χαϊδελβέργης στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Freud. Αυτές δημοσιεύτηκαν στο έργο του *Ψυχανάλυση και πολιτική* (1968),¹⁵⁹ αλλά και σε κείμενα όπως το «Πέραν της αρχής της πραγματικότητας» (2002),¹⁶⁰ «Η ιδεολογία του θανάτου» («The Ideology of Death») (1959),¹⁶¹ «Θεωρία και θεραπεία στον Freud» («Theory and Therapy in Freud») (1957),¹⁶² τα οποία δημοσιεύτηκαν στα *Κατάλοιπά του* (*Nachgelassene Schriften*). Ειδικά στις φιλοσοφικοψυχαναλυτικές διαλέξεις και παραδόσεις του 1956 ο Marcuse υπερέβη τις θέσεις του στο *Έρωτας και πολιτισμός*, καθ' όσον δείχνει την ιστορική διάσταση της εννοιολογίας της ψυχανάλυσης, η οποία δικαιολογεί τη συζήτησή της σε κατηγορίες της πολιτικής επιστήμης και της φιλοσοφίας,¹⁶³ και επιχειρεί τη συγκεκριμένη υπαγωγή της ορμής του θανάτου υπό τον έρωτα.¹⁶⁴ Αν ο Fromm βασιζόμενος στην κλινική της ψυχανάλυσης απέκρουσε το βιολογικό φροϋδικό μοντέλο και τη βιολογική φύση της ύστερης φροϋδικής θεωρίας των ορμών, επικεντρώθηκε σε ένα κουλτουραλιστικό μοντέλο

¹⁵⁵ Ο.π., σ. 357 κ.ε.

¹⁵⁶ Πρβλ. Schmid Noerr, «Eros und Todestrieb. Zur Dechiffrierung der psychoanalytischen „Mythologie“», σ. 681.

¹⁵⁷ Πρβλ. Ilse Grubrich-Simitis, *Zurück zu Freuds Texten. Stumme Dokumente sprechen machen*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 1993, σ. 280. Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 40 [στο πρωτότυπο γερμανικό κείμενο].

¹⁵⁸ Πρβλ. Herbert Marcuse, *Eros and Civilization. A philosophical inquiry into Freud* (1955), πρόλ. Douglas Kellner, London / New York: Routledge, 2η έκδ. 1998.

¹⁵⁹ Πρβλ. Herbert Marcuse, *Psychoanalyse und Politik* (1968), Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 6η έκδ. 1980, ελλ. μτφρ. Herbert Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, επιμ. – μτφρ. – apparatus criticus Κωνσταντίνος Ράντης, τόμ. 1, Τρίκαλα: εκδόσεις Επέκεινα, 2017 (σ. 35-112).

¹⁶⁰ Πρβλ. Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, σ. 9-34.

¹⁶¹ Πρβλ. Herbert Marcuse, «Die Ideologie des Todes» (1959), στο Herbert Marcuse, *Nachgelassene Schriften*, Peter-Erwin Jansen (επιμ.), τόμ. 3: *Philosophie und Psychoanalyse*, Springe: zu Klampen, 2002 (σ. 101, 102-114).

¹⁶² Πρβλ. Herbert Marcuse, «Theorie und Therapie bei Freud» (1957), στο Herbert Marcuse, *Nachgelassene Schriften*, Peter-Erwin Jansen (επιμ.), τόμ. 3: *Philosophie und Psychoanalyse*, Springe: zu Klampen, 2002 (σ. 115, 116-120).

¹⁶³ Πρβλ. Alfred Schmidt, «Herbert Marcuse – Versuch einer Vergegenwärtigung seiner sozialphilosophischen und politischen Ideen», στο Institut für Sozialforschung (επιμ.), *Kritik und Utopie im Werk von Herbert Marcuse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp: 1992 (σ. 11-50), σ. 33. Πρβλ. Herbert Marcuse, «Trieblehre und Freiheit», στο Herbert Marcuse, *Psychoanalyse und Politik*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 6η έκδ. 1980, ελλ. μτφρ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Θεωρία των ορμών και ελευθερία», στο Herbert Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, επιμ. – μτφρ. – apparatus criticus Κωνσταντίνος Ράντης, τόμ. 1, Τρίκαλα: εκδόσεις Επέκεινα, 2017 (σ. 35-66), σ. 35 κ.ε.

¹⁶⁴ Πρβλ. Marcuse, «Die Idee des Fortschritts im Licht der Psychoanalyse», σ. 76 κ.ε.

κοινωνικοποίησης του ανθρώπου και επισήμανε την αντίθεση της ύστερης φροϋδικής θεωρίας των ορμών σε σχέση με την πρώτη φροϋδική θεωρία των ορμών και τις συστηματικές αντιφάσεις της θεωρώντας, εν τέλει, τη φροϋδική ορμή του θανάτου ως «κληρονομημένη καταστροφικότητα»,¹⁶⁵ ο Marcuse αναγνώρισε εξ' υπαρχής το θεωρησιακό στοιχείο στην ύστερη φροϋδική θεωρία των ορμών και επικέντρωσε στον βιολογισμό του Freud για να αποκρούσει τον κουλτουραλισμό του Fromm, κατανοώντας τον έρωτα και την ορμή του θανάτου ως αρχέγονες δυνάμεις του ανθρώπου, ως σύμβολα βασικών εμπειριών του ανθρώπου, που θα μπορούσαν να νοηματοδοτήσουν τον αγώνα του εναντίον της κατασταλτικής κοινωνίας.¹⁶⁶ Σ' αυτόν τον βιολογισμό της ύστερης φροϋδικής θεωρίας των ορμών ο Marcuse είδε τη σημαντικότερη κοινωνική διάσταση της θεωρίας του, η οποία του χρησιμεύει ως βάση για τη δική του ουτοπική σύλληψη μιας όχι-κατασταλτικής κοινωνίας.¹⁶⁷

Για να ιστορήσει την ουτοπική του σύλληψη μιας όχι-κατασταλτικής κοινωνίας ο Marcuse μεθερμήνευσε και άλλαξε τη λειτουργία βασικών φροϋδικών εννοιών, όπως οι Horkheimer και Adorno στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού*.¹⁶⁸ Σύμφωνα με τη φροϋδική άποψη, η ορμή του θανάτου απαντά πάντοτε σε συνδυασμό με τον έρωτα σε ποικίλες αναλογίες,¹⁶⁹ δηλαδή ο έρωτας και η ορμή του θανάτου έχουν κοινή ρίζα και δεν απαντούν ποτέ χωριστά. Ο Freud άφησε ανοιχτό το ερώτημα στην έρευνα του μέλλοντος «να κρίνει με ποιον τρόπο ενώνονται στη διάρκεια της ζωής, πως η ορμή του θανάτου εξυπηρετεί τους σκοπούς του έρωτα, κυρίως όταν στρέφεται προς τα έξω ως επιθετικότητα», όπως επίσης και το ερώτημα, «αν όλες ανεξαιρέτως οι ορμές έχουν συντηρητικό χαρακτήρα, μήπως και οι ερωτικές ορμές θέλουν να επαναφέρουν μια προηγούμενη κατάσταση, όταν επιδιώκουν τη σύνθεση της ζωντανής ύλης σε μεγαλύτερες ενότητες.»¹⁷⁰ Στο τελευταίο έργο του *Μια σύνοψη της Ψυχανάλυσης* (1940 [1938]) ο Freud θεώρησε την ορμή του θανάτου ως «την ορμή που επιδιώκει την επιστροφή σε μια πρότερη κατάσταση»,¹⁷¹ δηλαδή την επιστροφή του οργανικού στο ανόργανο, ενώ για τον έρωτα απάντησε ότι «δεν μπορούμε να εφαρμόσουμε κάτι ανάλογο. Θα προϋπέθετε ότι η ζωντανή ουσία ήταν κάποτε μια ενότητα, που μετά διερράγη και τώρα αποζητά την επανένωση.»¹⁷² Επιπλέον, σκοπός της λιβιδούς, που είναι η συνολικά διαθέσιμη ενέργεια του έρωτα και υπάρχει στο αδιαφοροποίητο Εγώ-Αυτό, είναι η εξουδετέρωση των διαθέσιμων καταστροφικών τάσεων.¹⁷³ Ωστόσο, ο Freud δεν απάντησε επαρκώς στο ερώτημα, πως δύναται η ορμή του θανάτου, «που παραμένει βουβή»,¹⁷⁴ να μπει στην υπηρεσία του έρωτα και, έτσι, να εξουδετερωθούν οι καταστροφικές τάσεις της.

Ο Marcuse προσπάθησε να δώσει συγκεκριμένη απάντηση στα αναπάντητα ερωτήματα του Freud, χωρίς να επιμεινεί στις αντιφάσεις του όπως ο Fromm. Βασιζόμενος στη μεθερμηνεία του Fenichel ότι η αντίθεση έρωτα και ορμής του θανάτου παριστάνει μάλλον την κοινή τους ρίζα παρά την αντίθεσή τους και ότι μπορούμε να νοηματοδοτήσουμε την ορμή του θανάτου ως μια αρχή που μέσω εξωτερικών

¹⁶⁵ Erich Fromm, *Psychoanalyse und Ethik. Bausteine zu einer humanistischen Charakterologie (Man for Himself. An Inquiry into the Psychology of Ethics)* (1947a), στο Erich Fromm, *Gesamtausgabe*, Reiner Funk (επιμ.), γερμ. μτφρ. Paul Stapf / Ignaz Mühsam, τόμ. II: *Analytische Charaktertheorie*, Stuttgart: Dt. Verlags-Anstalt, 1999 (σ. 1-157), σ. 134.

¹⁶⁶ Πρβλ. Schmid Noerr, «Tod und Todestrieb bei Herbert Marcuse. Ontologie vs. Ideologiekritik», σ. 86.

¹⁶⁷ Πρβλ. Herbert Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft. Ein philosophischer Beitrag zu Sigmund Freud* (1955), γερμ. μτφρ. Mariane von Eckardt-Jaffe, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1965, σ. 11 κ.ε. Πρβλ. Marcuse, «Θεωρία των ορμών και ελευθερία», σ. 41.

¹⁶⁸ Πρβλ. Konstantinos Rantis, *Psychoanalyse und «Dialektik der Aufklärung»*, Lüneburg: zu Klampen, 2001, ελλ. μτφρ. *Ψυχανάλυση και «Διαλεκτική του διαφωτισμού»*, Αθήνα: εκδόσεις Ύψιλον, 2006, σ. 43 κ.ε.

¹⁶⁹ Πρβλ. Freud, «Hemmung, Symptom, Angst», σ. 268. Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 103.

¹⁷⁰ Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 106 (τροπ. μτφρ. K. P.).

¹⁷¹ Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 22 (τροπ. μτφρ. K. P.).

¹⁷² Ο.π., σ. 23.

¹⁷³ Πρβλ. ό.π., σ. 23 κ.ε.

¹⁷⁴ Ο.π., σ. 24.

επιρροών θα εδύνατο να μεταβληθεί,¹⁷⁵ ο Marcuse μεθερμήνευσε την έσχατη θέση του Freud, ότι η επιστροφή σε μια προηγούμενη κατάσταση ισχύει μόνο για την ορμή του θανάτου, όχι για τον έρωτα ή την ορμή της ζωής,¹⁷⁶ μέσω της θέσης πως «το θεμέλιο της αρχής της ηδονής είναι η αρχή της νιρβάνας»,¹⁷⁷ θεωρώντας την επιθυμία της αιμομιξίας με τη μητέρα ως τον στόχο της ορμής του θανάτου να παλινδρομήσει «στη χωρίς πόνο, ολιγαρκή και υπό αυτήν την έννοια ηδονική κατάσταση πριν τη γέννηση».¹⁷⁸ επομένως, συμπεραίνει ο Marcuse, η ορμή του θανάτου δεν είναι καταστροφική χάριν αυτής της ίδιας, αλλά χάριν της λύσης της έντασης: «η πτώση στον θάνατο είναι μια ασυνείδητη φυγή μπροστά στον πόνο και την έλλειψη. Είναι η έκφραση του αιώνιου αγώνα εναντίον της δυστυχίας και της καταπίεσης.»¹⁷⁹ Έτσι στο έργο του *Έρως και πολιτισμός* ο Marcuse περιέγραψε τη φροϋδική ορμή του θανάτου, που δρα υπό την αρχή της νιρβάνας, ότι «επιδιώκει την κατάσταση “της διαρκούς ικανοποίησης”, όπου δεν υπάρχει πλέον ένταση – την κατάσταση χωρίς καμιά έλλειψη.»¹⁸⁰ Και μάλιστα όσο περισσότερο θα προσεγγίζεται η επιδιωκόμενη κατάσταση, τόσο περισσότερο θα μειώνονται οι καταστροφικές εκδηλώσεις της ορμής του θανάτου.¹⁸¹

Η θέση αυτή είναι στρατηγικής σημασίας για να θέσει ο Marcuse την ορμή του θανάτου στην υπηρεσία του έρωτα: «αν δεν είναι ο στόχος της ορμής του θανάτου ο τερματισμός της ζωής, αλλά το τέλος του πόνου, η έλλειψη της έντασης, τότε είναι, παραδόξως, υπό την έννοια της ορμής η σύγκρουση μεταξύ της ζωής και του θανάτου τόσο πιο ασήμαντη, όσο περισσότερο προσεγγίζει η ζωή την κατάσταση της ικανοποίησης. [Η αρχή της ηδονής και η αρχή της νιρβάνας τότε συγκλίνουν.]¹⁸² Συγχρόνως ο έρωτας, απελευθερωμένος από την επιπρόσθετη καταστολή, θα ενδυναμώνει και ως ενδυναμωμένος θα απορροφούσε τους στόχους της ορμής του θανάτου. Η αξία της ορμής του θανάτου θα γινόταν μια άλλη: αν μπορούν οι ορμές να επιδιώξουν και να επιτύχουν την εκπλήρωσή τους σε μια ελεύθερη από καταπίεση τάξη, τότε ο καταναγκασμός για επανάληψη χάνει πολύ από τη βιολογική θεμελίωσή του. Αν ο πόνος και η έλλειψη μειώνονται, η αρχή της νιρβάνας θα μπορούσε να συμφιλιωθεί με την αρχή της πραγματικότητας.»¹⁸³ Στις φιλοσοφικοψυχαναλυτικές του διαλέξεις και παραδόσεις του 1956 ο Marcuse δείχνει πως η ενέργεια που απομένει στην ορμή του θανάτου μπορεί να χρησιμοποιηθεί κοινωνικά με δύο τρόπους. Όταν κατευθύνεται προς τα έξω αυτή η ενέργεια καταστροφής επιδιώκει την εξόντωση της άλλης ζωής και της εξόντωσης της φύσεως. Δηλαδή η ορμή του θανάτου υπό τη μορφή της χρήσιμης επιθετικότητας και ως κυριαρχία επάνω στη φύση γίνεται κύρια πηγή της εργασίας και του πολιτισμού.¹⁸⁴ Αντιθέτως, κατευθυνόμενη προς τα έσω, ως ηθική επιθετικότητα εντοπίζεται στο Υπερεγώ, ως οι αξιώσεις της ηθικότητας εναντίον του Αυτού, μετασηματίζεται και αυτή η ενέργεια καταστροφής εξίσου σε παράγοντα του πολιτισμού.¹⁸⁵

Γι' αυτό οι νεοφροϋδιστές παρανοούν και ερμηνεύουν λανθασμένα τη φροϋδική θεωρία, ιδίως η Karen Horney στο έργο της *Η νευρωτική προσωπικότητα της εποχής μας* (*The Neurotic Personality of Our Time*) (1937),¹⁸⁶ όταν ισχυρίζονται ότι από τη φροϋδική θεωρία έπεται ότι «ζούμε για να

¹⁷⁵ Πρβλ. Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft. Ein philosophischer Beitrag zu Sigmund Freud*, σ. 34.

¹⁷⁶ Πρβλ. Freud, *Abriss der Psychoanalyse*, σ. 22 κ.ε.

¹⁷⁷ Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft. Ein philosophischer Beitrag zu Sigmund Freud*, σ. 34. Πρβλ. Marcuse, «Θεωρία των ορμών και ελευθερία», σ. 43.

¹⁷⁸ Marcuse, «Η ιδέα της προόδου στο φως της ψυχανάλυσης», σ. 76.

¹⁷⁹ Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft. Ein philosophischer Beitrag zu Sigmund Freud*, σ. 34.

¹⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 231.

¹⁸¹ Πρβλ. *ό.π.*

¹⁸² Η πρόταση που εγκλείεται μέσα σε αγκύλες λείπει στη γερμανική μετάφραση. Πρβλ. Marcuse, *Eros and Civilization. A philosophical inquiry into Freud*, σ. 235. Πρβλ. Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 231.

¹⁸³ Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 231.

¹⁸⁴ Πρβλ. Marcuse, «Η ιδέα της προόδου στο φως της ψυχανάλυσης», σ. 76.

¹⁸⁵ Πρβλ. *ό.π.*

¹⁸⁶ Πρβλ. Karen Horney, *Der neurotische Mensch unserer Zeit* (*The Neurotic Personality of Our Time*) (1937), γερμ. μτφρ. Gertrud Lederer-Eckardt, München: Kindler, 1979, σ. 131.

καταστρέφουμε».¹⁸⁷ Αντιθέτως, απαντά ο Marcuse «δεν ζούμε για να καταστρέφουμε· η ορμή καταστροφής δρα είτε εναντίον των ορμών της ζωής ή [τίθεται] στην υπηρεσία τους· εκτός τούτου ο στόχος της ορμής του θανάτου δεν είναι η καταστροφή καθ' εαυτήν, αλλά η άρση της ανάγκης για καταστροφή.»¹⁸⁸ Αυτή όμως έχει ως προϋπόθεση μια επιτευγμένη ζωτική κατάσταση που είναι «ευχάριστη και επιθυμητή». Μια τέτοια κατάσταση θα δρούσε με επιτυχία εναντίον της ασυνείδητης έλξης, που ωθεί τις ορμές προς τα πίσω σε μια προγενέστερη κατάσταση, και τότε «η “συντηρητική φύση” των ορμών θα ησύχαζε σε ένα εκπληρωμένο παρόν. Ο θάνατος θα έπαυε να είναι ένας ορμικός στόχος. Αυτός παραμένει ένα γεγονός, ίσως μάλιστα μια τελευταία αναγκαιότητα – όμως μια αναγκαιότητα, εναντίον της οποίας διαμαρτύρεται η καταπιεσμένη ενέργεια της ανθρωπότητας, εναντίον της οποίας αυτή αρχίζει τον αποφασιστικό αγώνα.»¹⁸⁹

IV. Η θανατολογία του Marcuse

Με την αναφορά αυτή στον θάνατο ο Marcuse αναπτύσσει μια θανατολογία, η οποία στηρίζεται στη διαλεκτική του έρωτα και της ορμής του θανάτου και παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο έργο του *Έρωτας και πολιτισμός*. Η θανατολογία του έχει καταρχάς στο στόχαστρό της τη «θανατολογία» του Martin Heidegger (1889-1976), την οποία διαβλέπει και μεθερμηνεύει στο έργο του Heidegger *Είναι και χρόνος* (1927). Στις αρχές του 20ού αι. επιτελέστηκε, ειδικά στα υπαρξιστικά φιλοσοφικά ρεύματα, μια στροφή στη θανατολογία στην οποία ο θάνατος δεν συνδεόταν πλέον όπως στην κλασική Μεταφυσική με την αθανασία της ψυχής, αλλά με τη συγκεκριμένη ύπαρξη του ατόμου και τις υπαρξιακές εμπειρίες του θνήσκοντος.¹⁹⁰ Ωστόσο, στην «υπαρκτική ανάλυση του εδώ-είναι»¹⁹¹ ο Heidegger άσκησε έμμεση κριτική τόσο στη φιλοσοφία του 19ου αι. για την απάρνηση ή την απόθηση του θανάτου μετά την κατάρρευση της ελπίδας για την αθανασία της ψυχής που υποσχόταν η κλασική Μεταφυσική¹⁹² όσο και στην υπαρξιακή αντιμετώπιση του θανάτου.¹⁹³ Αυτός επικέντρωσε στο «είναι-προς-θάνατο» θεωρώντας αναγκαία μια πρόληψη του θανάτου για την οντολογική σύλληψη της δυνατότητας της ολότητας του εδώ-είναι.¹⁹⁴ Μέσω της ανάλυσης της συνείδησης του θανάτου ο Heidegger στοχεύει στο άνοιγμα στη δυνατή «αυθεντικότητα» του εδώ-είναι, καθ' όσον το εδώ-είναι με τον θάνατο βρίσκεται ενώπιον της ίδιας του δυνατότητας του είναι.¹⁹⁵ Η πρόληψη του θανάτου καθιστά στον άνθρωπο δυνατή μια οντολογική σύλληψη της ολότητας του εδώ-είναι, μόνο αν προτρέξει ο άνθρωπος στον θάνατό του, μπορεί να αποκαλύψει το δυνατό «αυθεντικό του εδώ-είναι». Ο Heidegger θεωρεί πως το «είναι-προς-θάνατο» συγκροτεί κάθε «εδώ-είναι», επίγνωση την οποία προσπαθεί μάλιστα να αποκρούσει η συνείδηση της καθημερινότητας του «κανένα». Η «θανατολογία» του ανάγει, εν τέλει, το τέλος του «εδώ-είναι» σε οντολογική σύσταση της ολότητάς του.¹⁹⁶

Βεβαίως, η πρωταρχική μέριμνα του Heidegger δεν ήταν ούτε να αντιμετωπίσει υπαρξιακά τη βεβαιότητα του θανάτου ούτε να απελευθερώσει τον «κανένα» από τη μαζική κατάσταση της «κλησμονιάς του είναι» και να τον οδηγήσει μέσω της πρόληψης του θανάτου του στο «αυθεντικό εδώ-είναι του», καθ' όσον η οντολογική ανάλυσή του αναφέρεται στα υπαρκτικά a priori χαρακτηριστικά του είναι εντεύθεν της αυθεντικότητας και της μη αυθεντικότητας, το εδώ-είναι προσδιορίζεται ως ανοικτή

¹⁸⁷ Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 266.

¹⁸⁸ *Ο.π.*

¹⁸⁹ *Ο.π.*, σ. 232.

¹⁹⁰ Πρβλ. Armin Nassehi, «Thanatologie», στο Peter Prechtl / Franz-Peter Burkard (επιμ.), *Metzler Lexikon Philosophie. Begriffe und Definitionen*, Stuttgart / Weimar: J.B. Metzler, 3η έκδ. 2008 (σ. 608-609), σ. 608.

¹⁹¹ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen: Niemeyer Verl., 10η έκδ. 1963, σ. 233.

¹⁹² Πρβλ. Schmid Noerr, «Tod und Todestrieb bei Herbert Marcuse. Ontologie vs. Ideologiekritik», σ. 82.

¹⁹³ Πρβλ. Γιάννης Τζαβάρας, *Το βέβαιο του θανάτου*, 2η έκδ. 2014, σ. 37. URL: https://www.academia.edu/7644800/Το_βέβαιο_του_θανάτου (πρόσβαση 3-9-2022)

¹⁹⁴ Πρβλ. Heidegger, *Sein und Zeit*, σ. 234.

¹⁹⁵ Πρβλ. *ό.π.*, σ. 250.

¹⁹⁶ Πρβλ. Schmid Noerr, «Tod und Todestrieb bei Herbert Marcuse. Ontologie vs. Ideologiekritik», σ. 82.

στο μέλλον δυνατότητα του είναι, αλλά και ως ολότητα.¹⁹⁷ Γι' αυτό στο ύστερο έργο του *Συμβολές στη φιλοσοφία* (*Beiträge zur Philosophie*) (1989) ο Heidegger επανήλθε στην «υπαρκτική ανάλυση» του *Είναι και χρόνος* ασκώντας κριτική στην παρανόησή της ως «“φιλοσοφίας του θανάτου”, μιας θανατολογίας».¹⁹⁸ Ο Marcuse, όπως φαίνεται ξεκάθαρα στο μεταγενέστερο του *Έρως και πολιτισμός* κείμενό του «Η ιδεολογία του θανάτου», διαβάζει και μεθερμηνεύει τη «θανατολογία» του Heidegger μέσα από το έργο του *Είναι και χρόνος* εντάσσοντάς την στην παράδοση της «οντολογικής κατάφασης του θανάτου»,¹⁹⁹ χωρίς να ενδιαφέρεται για τη λεγόμενη «στροφή» του Heidegger στο ύστερο έργο του.

Ειδικότερα, ο Marcuse στο *Έρως και πολιτισμός* ανέπτυξε μια θανατολογία, η οποία είχε ως βάση της τον αγώνα μεταξύ του θανάτου και της καταπιεσμένης «ενέργειας της ανθρωπότητας» και η οποία θα μπορούσε ν' απελευθερωθεί σε μια «επιτευγμένη ζωτική κατάσταση».²⁰⁰ Εν αντιθέσει προς τον Heidegger, ο θάνατος είναι για τον Marcuse ο πιο σκληρός αντίπαλος μιας όχι-κατασταλτικής κοινωνίας. Η εμπειρία του θανάτου εξαναγκάζει τον άνθρωπο να ταυτισθεί με το υφιστάμενο κακό υπάρχον.²⁰¹ Η ορμή του θανάτου είναι ο πυρήνας των μοιραίων ασυνείδητων δεσμών των καταπιεζομένων με τους καταπιεστές τους, που δημιουργούν μια εσωτερική ετοιμότητα για την καταστροφή. Σ' αυτήν βρίσκουν έρεισμα όλες οι απ' έξω επιβαλλόμενες κοινωνικές ματαιώσεις για να εσωτερικευτούν. Ωστόσο, αν η ορμή του θανάτου, όπως την ανέλυσε ο Freud, απαντά πάντοτε σε μείξη με τον έρωτα,²⁰² και δύναται να μπει στην υπηρεσία του έρωτα, τότε αυτή θα μπορούσε να μετασχηματισθεί σε δύναμη του αγώνα της ανθρώπινης κοινωνίας εναντίον της οδύνης και της καταπίεσης.²⁰³ Μέσω της μείωσης της οδύνης και της έλλειψης, που θα προέκυπτε απ' αυτόν τον αγώνα της κοινωνίας, θα μειωνόταν συνάμα και η ελκυστική δύναμη του θανάτου, αυτός θα έχανε την αυτοκαταστροφική και ετεροκαταστροφική του δύναμη και η αρχή της νιρβάνας θα συμφιλιωνόταν με την αρχή της πραγματικότητας.²⁰⁴ Τότε ο Λόγος και η ορμή θα μπορούσαν να συμμαχήσουν, και «υπό τους πραγματικά ανθρώπινους όρους ύπαρξης θα μπορούσε να φανεί πράγματι η διαφορά μεταξύ ενός θανάτου εξαιτίας αρρώστιας στην ηλικία των δέκα, των τριάντα, των πενήντα ή των εβδομήντα ετών και ενός «“φυσικού” τέλους μετά από μια πλήρη ζωή».²⁰⁵ Γι' αυτό, συνεχίζει ο Marcuse, «δεν παριστάνουν τη μεγάλη καταγγελία εναντίον του πολιτισμού μας αυτοί που πεθαίνουν, αλλά αυτοί που πεθαίνουν, προτού να πρέπει και [προτού] να θέλουν.»²⁰⁶ Αυτοί που πεθαίνουν χωρίς να έχουν ζήσει μια εκπληρωμένη ζωή, είναι οι μάρτυρες για την «ανεξάλειπτη ενοχή της ανθρωπότητας. Ο θάνατός τους αφυπνίζει την οδυνηρή συνείδηση ότι δεν ήταν αναγκαίο και ότι θα έπρεπε να είναι αλλιώς.»²⁰⁷ Εναντίον αυτής της συνείδησης ενοχής στρέφονται όλοι οι θεσμοί και τα επιτεύγματα της κατασταλτικής τάξης στην πατριαρχικοκαπιταλιστική κοινωνία. Παρ' όλα αυτά η βαθιά σύνδεση μεταξύ της ορμής του θανάτου και του αισθήματος ενοχής γίνεται ολοφάνερη: «η σιωπηρή “ιατρική συγκατάθεση” στο γεγονός του θανάτου και της ασθένειας είναι ίσως η πλέον διαδεδομένη έκφραση της ορμής του θανάτου – ή καλύτερα, της κοινωνικής χρησιμότητάς του. Σ' έναν κατασταλτικό πολιτισμό γίνεται ο ίδιος ο θάνατος ένα εργαλείο της καταπίεσης.»²⁰⁸

¹⁹⁷ Πρβλ. ό.π., σ. 81. Πρβλ. Peter Probst, «Sein zum Tode», στο *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Joachim Ritter / Karlfried Gründer (επιμ.), τόμ. 9, Basel: Schwabe & Co. AG Verlag, 1995 (σ. 256), σ. 256.

¹⁹⁸ Πρβλ Γκόλφω Μαγγίνη, *Για μια ερμηνευτική του τεχνικού κόσμου. Από τον Χάιντεγκερ στη σύγχρονη τεχνοεπιστήμη*, Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, 2010, σ. 334.

¹⁹⁹ Marcuse, «Die Ideologie des Todes», σ. 106.

²⁰⁰ Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 266.

²⁰¹ Πρβλ. ό.π., σ. 228.

²⁰² Πρβλ. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, σ. 103.

²⁰³ Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 34.

²⁰⁴ *Ο.π.*, σ. 231.

²⁰⁵ *Ο.π.*, σ. 232.

²⁰⁶ *Ο.π.*

²⁰⁷ *Ο.π.*

²⁰⁸ *Ο.π.*

Στα *Κατάλοιπά* του ο Marcuse βασιζόμενος στο προγενέστερο έργο του *Έρωσ και πολιτισμός* επεξεργάστηκε εκ νέου τη σύγκλιση της αρχής της ηδονής και της αρχής της νιρβάνας, καθ' όσον η ορμή του θανάτου δρώντας υπό την αρχή της νιρβάνας δεν επιδιώκει την «καταστροφή της ζωής αλλά του πόνου. Η ορμική αξία του θανάτου θα γινόταν τόσο μικρότερη, όσο περισσότερο θα προσέγγιζε η ζωή την κατάσταση της σταθερής ικανοποίησης. Η αρχή της ηδονής και η αρχή της νιρβάνας συγκλίνουν. Οι μέσω της ελευθερίας ενδυναμωμένες ορμές της ζωής θα απορροφούσαν την καταστροφικότητα της ορμής του θανάτου.»²⁰⁹ Αν η ορμή του θανάτου έμπαινε στην υπηρεσία μιας ζωτικής τάξης, θα έχανε το βιολογικό της ορθολογικό στοιχείο και, έτσι, η «ασυνείδητη έλξη, η οποία ωθεί πίσω στη νιρβάνα, θα έχανε ενώπιον του ευκαίσιου της ζωής τη δύναμή της [...] Ο θάνατος δεν θα ήταν πλέον ασυνείδητη επιθυμία.»²¹⁰ Εδώ ο Marcuse ξεκαθαρίζει κατ' ουσίαν τους λογαριασμούς του με τον άλλοτε δάσκαλό του Heidegger, χωρίς να τον κατονομάζει: «η φιλοσοφία των λακέδων, που εξυμνεί τον θάνατο σε υπαρκτική σταθερά, καθαγιάζει μόνον την κοινωνική καταπίεση, η οποία ολοκληρώνεται στον θάνατο. Η συνάφεια μεταξύ της ορμής του θανάτου και του αισθήματος ενοχής, την οποία ο Freud υπογράμμισε ξανά και ξανά, επιβάλλεται επίσης στην κοινωνική συμπεριφορά απέναντι στον θάνατο.»²¹¹ Δηλαδή η «θανατολογία» του Heidegger εντάσσεται από τον Marcuse σε εκείνη την κατασταλτική τάξη, στην οποία ο ίδιος ο θάνατος γίνεται το εργαλείο της καταστολής: «αν τον φοβούνται ως διαρκή απειλή, ή τον εξυμνούν ως ανώτατη θυσία, ή τον αποδέχονται ως πεπρωμένο, η αγωγή για τη συναίνεση στον θάνατο δεσμεύει την ανθρώπινη ύπαρξη στην έσχατη απάρνηση, δυσφημεί την επιδίωξη ευτυχίας και εσωτερικεύει την ελευθερία.»²¹² Επομένως, για τον Marcuse η «θανατολογία» του Heidegger, παρ' ότι εγκατέλειψε κάθε ελπίδα για προσωπική αθανασία και ξεμασκάρεψε τον θάνατο ως ψευδή καθησύχαση, ενέκρινε κατά βάθος και καθαγίασε την κυριαρχία του θανάτου στον καπιταλισμό:²¹³ «η φιλοσοφία και η θεολογία ανταγωνίζονται στη γιορτή του θανάτου, τον οποίο η κυριαρχία μετέτρεψε ούτως ή άλλως σε κατηγορία της ύπαρξης. Αυτές εξυμνούν ένα βιολογικό δεδομένο σε οντολογική ουσία και καθαγιάζουν μ' αυτό την αδυναμία της ανθρωπότητας, στη διαιώνιση της οποίας αυτές συμπράττουν.»²¹⁴

Η αντιπαράθεση του Marcuse τόσο με τον Heidegger όσο και την κυρίαρχη παράδοση στη δυτική φιλοσοφία «της οντολογικής κατάφασης του θανάτου» αναπτύχθηκε εκτενέστερα από τον Marcuse στο κείμενό του «Η ιδεολογία του θανάτου», όπου έχοντας ως βάση τις προγενέστερες θέσεις του από το έργο του *Έρωσ και πολιτισμός*, τις ανασυγκροτεί ολοκληρώνοντάς τες υπό τον όρο ιδεολογία του θανάτου. Η κοινωνία εκμεταλλεύεται τον θάνατο και το άγχος μπροστά στον θάνατο, την απόθεση του θανάτου, την ετοιμότητα του ανθρώπου για τον θάνατο και τις ηθελημένες ή αθέλητες θυσίες του. Ο κοινωνικός μηχανισμός κυριαρχίας εκμεταλλεύεται κάθε συμφωνία με τον θάνατο, και η θρησκεία με τη φιλοσοφία έχουν το μερίδιό τους στο γεγονός αυτό, καθ' όσον από ένα βιολογικό γεγονός κατασκευάζουν μια οντολογική κατηγορία.²¹⁵ Αυτή είναι η ιδεολογία του θανάτου. Η κριτική της ιδεολογίας του θανάτου από τον Marcuse, όπως και η κριτική της κλασικής Κριτικής Θεωρίας στον θάνατο εν γένει, προσπαθεί να αποδώσει στον θάνατο τις πραγματικές διαστάσεις του μέσω μιας φυσιολογικής συμπεριφοράς απέναντί του.²¹⁶ Στους Πλάτωνα, Hegel και Heidegger μπορούμε να δούμε, σύμφωνα με τον Marcuse, την ιδεολογική τάση της δυτικής φιλοσοφίας που μετατρέπει τη βιολογική αναγκαιότητα του θανάτου σε οντολογική αναγκαιότητα της ζωής. Ο Πλάτωνας στον *Φαίδωνα* βλέπει τον θάνατο ως την αρχή της αληθινής ζωής,²¹⁷ όπως αργότερα η χριστιανική ηθική. Ο Hegel ως την άρση

²⁰⁹ Marcuse, «Jenseits des Realitätsprinzips», σ. 32.

²¹⁰ Ο.π.

²¹¹ Ο.π., σ. 33.

²¹² Ο.π.

²¹³ Schmid Noerr, «Tod und Todestrieb bei Herbert Marcuse. Ontologie vs. Ideologiekritik», σ. 82.

²¹⁴ Ο.π. Πρβλ. Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 233.

²¹⁵ Πρβλ. Marcuse, «Die Ideologie des Todes», σ. 103.

²¹⁶ Πρβλ. ό.π., σ. 107.

²¹⁷ Πρβλ. Marcuse, «Die Ideologie des Todes», σ. 105. Πρβλ. Πλάτων, *Φαίδων*, μτφρ. Ιωάννης Πετράκης, Αθήνα: εκδόσεις βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2014 (67a), σ. 85.

της απλής φυσικότητας, διά της οποίας το πνεύμα σπάει τον δεσμό της ακατάλληλης περατότητας.²¹⁸ Ο Heidegger με το «είναι-προς-θάνατο» περιγράφει την καθήλωση στον θάνατο ως αυθεντικότητα της ύπαρξης.²¹⁹ Αντιθέτως, ο Marcuse σε αντιπαράθεση μ' αυτήν τη θεώρηση του Heidegger ανέδειξε ως αναγκαίο τον έρωτα, ως όχι-κατασταλτική μετουσίωση, για τη σύσταση μιας δυνατής ολότητας της ζωής. Αυτός θέλει μια «φυσιολογική συμπεριφορά» ενώπιον του θανάτου, που αναδεικνύει τον αγώνα εναντίον του με όλες τις φαινομενικά αναπόφευκτες και ηρωικές μορφές. Εκεί που θα γινόταν πραγματοποίηση και ιδιοποίηση της ζωής, θα γινόταν επίσης ιδιοποίηση του θανάτου, χωρίς την ψευδή συμφιλίωση μαζί του.²²⁰

V. Η κριτική της θανατολογίας του Marcuse από τον Erich Fromm

Αντιθέτως, η «θανατολογία» του Fromm, ο οποίος άσκησε κριτική στον Marcuse εν γένει, έλαβε υπόψη μόνο το έργο του τελευταίου *Έρωτα και πολιτισμός* και παρέμεινε αποκλειστικά στο πεδίο της κλινικής εμπειρίας της ψυχανάλυσης, συρρικνώνοντας τη θανατολογία του Marcuse σε μια φαινομενολογική περιγραφή του θανάτου και στις θεραπευτικές πρακτικές δυνατότητες της βιοϊατρικής Ηθικής.²²¹ Και στην πραγμάτευση από μέρος του Fromm της θανατολογίας του Marcuse αναδεικνύεται η τεράστια απόσταση, που χωρίζει τους άλλοτε συνεργάτες του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας*, οι οποίοι συνεργάστηκαν στενά στην πρώτη μεγάλη εμπειρική κοινωνική έρευνα του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας* υπό τον τίτλο *Μελέτες για την αυθεντία και την οικογένεια* (*Studien über Autorität und Familie*).²²² Σ' αυτήν την αντιπαράθεση γίνεται ολοφάνερο ότι ο Fromm δεν κατανοεί επαρκώς τη σχετική θεματολογία, αφού αγνοεί την κρυφή αντιπαράθεση του Marcuse με τη «θανατολογία» του Heidegger. Έτσι, ασκεί κριτική στη θανατολογία του Marcuse αναφέροντας ότι αυτός στο έργο του *Έρωτα και πολιτισμός* συμπεριλαμβάνει στους στόχους για την καλή κοινωνία και την πρόταση: «πως οι άνθρωποι “μπορούν να πεθάνουν χωρίς άγχος”, ότι αυτοί πεθαίνουν χωρίς πόνο και δεν “πεθαίνουν, προτού να πρέπει και [προτού] να θέλουν”».²²³ Για τον Fromm, αυτές οι προτάσεις είναι ακατανόητες, γιατί πολλοί άνθρωποι πεθαίνουν προτού να το επιθυμήσουν, και αυτό δεν έχει να κάνει με την κοινωνική τάξη, «αλλά μάλλον με την κληρονομικότητα και την ιδιοσυγκρασία».²²⁴ Η απαίτηση, να πρέπει να πεθάνει ένας άνθρωπος «με ένα ελάχιστο πόνο», δεν λέει τίποτε για τον Fromm, ειδικά σε μια κοινωνία, όπου η ιατρική κάνει τα πάντα για να ελαχιστοποιήσει τον πόνο στη διαδικασία του θανάτου. Από την άλλη, συνεχίζει ο Fromm, υπάρχουν πολλοί άνθρωποι πλέον, οι οποίοι ασπάζονται το δικαίωμα του ανθρώπου να βάλει από μόνος του τέλος στη ζωή του, ώστε δεν χρειάζονται θεμελιώδεις μεταβολές γι' αυτήν την απαίτηση μέσα στην κοινωνία, «για να μπορεί να δώσει τέλος ευκολότερα στη ζωή του [κάποιος] με τη θέλησή του».²²⁵ Αυτό δείχνουν, άλλωστε, και τα αυξημένα ποσοστά των αυτοκτονιών, ότι κανείς δεν μπορεί να εμποδίσει κάποιον να βάλει τέλος στη ζωή του, όταν το θελήσει. Για ποιον λόγο «η κατάργηση του άγχους ενώπιον του θανάτου» διαδραματίζει έναν τόσο σημαντικό ρόλο στο «ιδεώδες

²¹⁸ Πρβλ. Marcuse, «Die Ideologie des Todes», σ. 106. Πρβλ. G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Kunst*, Annemarie Gethmann-Siefert (επιμ.), Hamburg: Meiner, 2003, σ. 181.

²¹⁹ Πρβλ. Marcuse, «Die Ideologie des Todes», σ. 107.

²²⁰ Πρβλ. Schmid Noerr, «Tod und Todestrieb bei Herbert Marcuse. Ontologie vs. Ideologiekritik», σ. 88.

²²¹ Πρβλ. Matthias Lutz-Bachmann, *Ethik*, Stuttgart: Reclam, 2013, σ. 201.

²²² Πρβλ. Max Horkheimer / Erich Fromm / Herbert Marcuse κ.α. (1936), *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*, Lüneburg: zu Klampen Verlag, 2η έκδ. 1987, σ. 77 κ.ε., σ. 136 κ.ε. Στην ελληνική έκδοση μόνο το θεωρητικό μέρος: Max Horkheimer / Erich Fromm / Herbert Marcuse, *Αυθεντία και οικογένεια*, ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: εκδόσεις νήσος, 1996, σ. 121 κ.ε., σ. 199 κ.ε.

²²³ Erich Fromm, «Der angebliche Radikalismus von Herbert Marcuse» (Infantilization and Dispair Maskerading as Radicalism) (1969), στο Erich Fromm, *Gesamtausgabe*, Reiner Funk (επιμ.), τόμ. XII: *Psychoanalyse und Kunst des Lebens (Schriften aus dem Nachlaß)*, Stuttgart: Dt. Verlags-Anstalt, 1999 (σ. 97-111), σ. 99. Πρβλ. Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 233, σ. 232.

²²⁴ Fromm, «Der angebliche Radikalismus von Herbert Marcuse», σ. 100.

²²⁵ Ο.π.

του νέου ανθρώπου» του Marcuse, μπορεί να αποκαλυφθεί, κατά τον Fromm, αν παραιτηθεί κανείς από τα διανοητικά στολίδια της πρότασης του Marcuse.²²⁶

Αν σε μια πλήρως τεχνολογική κοινωνία ο άνθρωπος δεν μεριμνά για την εργασία του, επειδή οι υλικές του ανάγκες είναι εκπληρωμένες, «τότε αυτός μπορεί να παλινδρομήσει και να γίνει ξανά παιδί ή ίσως ακόμη και βρέφος.»²²⁷ Βεβαίως, δεν το λέει ακριβώς έτσι ο Marcuse, συνεχίζει ο Fromm, αλλά γίνεται ολοφάνερο από τους στοχασμούς του. Μια εκδήλωση αυτής της βρεφικής ύπαρξης είναι αυτό που ο Marcuse αποκαλεί «πολύμορφη σεξουαλικότητα».²²⁸ Αυτή στη φρουδική θεωρία είναι η εμπειρία του παιδιού πριν το έκτο έτος της ηλικίας του, όπου είναι επενδυμένο λιβιδινικά ολόκληρο το σώμα του, όχι μόνον τα γεννητικά του όργανα, αλλά και οι άλλες ζώνες του σώματος, ιδίως ο πρωκτός και το στόμα. Αλλά και άλλες όψεις της προγεννητικής σεξουαλικότητας, υπογραμμίζει ο Fromm, είναι πηγές σεξουαλικής απόλαυσης, όπως ο «σαδισμός» και ο «μαζοχισμός». Με την αφύπνιση της «φαλλικής σεξουαλικότητας» και, τελικώς, της «γεννητικής σεξουαλικότητας» στην εφηβεία, η προγεννητική σεξουαλικότητα θα υπαχθεί στη γεννητική.²²⁹

Αυτή η υπαγωγή της προγεννητικής σεξουαλικότητας στη γεννητική σεξουαλικότητα, συνεχίζει την κριτική του ο Fromm, είναι τυπική για τον Marcuse σε όλες τις κατασταλτικές κοινωνίες, ενώ σε μια όχι-κατασταλτική κοινωνία, δηλαδή σε μια ελεύθερη κοινωνία, η προγεννητική σεξουαλικότητα βρίσκεται το δίκιο της και χάνει την πρόσθετη ιδιάζουσα γεύση με την οποία συνδέουμε τώρα τις διαστροφές.²³⁰ Σύμφωνα μ' αυτήν τη θεωρία του Marcuse, λέει ο Fromm, ο άνθρωπος ολοκληρώνεται πρώτα αυτός ο ίδιος, «όταν παλινδρομήσει, για να γίνει ξανά ένα παιδί.»²³¹ Αυτή η παλινδρόμηση συνδυάζεται με την άνθιση της προγεννητικής σεξουαλικότητας. Ωστόσο, σύμφωνα με τη θεωρία του Marcuse, συνεχίζει την κριτική του αποτίμηση ο Fromm, η «κοπροφιλία» και ο «σαδισμός» ως εκδηλώσεις της προγεννητικής σεξουαλικότητας, έχουν άλλη σημασία σε μια όχι-κατασταλτική κοινωνία απ' ό,τι σε μια κατασταλτική κοινωνία, καθ' όσον με την επανενεργοποίηση όλων των ερωτογενών ζωνών θα αναβίωνε η προγεννητική σεξουαλικότητα και θα μειωνόταν η γεννητική πρωτοκαθεδρία. Το σώμα θα γινόταν στην ολότητά του ένα όργανο της ηδονής, και οι αλλαγές αυτές των λιβιδινικών σχέσεων θα οδηγούσαν στη διάλυση εκείνων των θεσμών, που οργανώνουν τις ιδιωτικές διανθρώπινες σχέσεις και, ειδικά, αυτές της μονογαμικής και πατριαρχικής οικογένειας.²³² Επιπλέον, «ο Marcuse παραλληλίζει», λέει ο Fromm, «την απελευθέρωση από την εκμετάλλευση και την ανορθολογική αυθεντία με την απελευθέρωση της “υπό τη γεννητική πρωτοκαθεδρία καταναγκασμένης σεξουαλικότητας σε μια ερωτικοποίηση της συνολικής προσωπικό-τητας.”»²³³

Από τα παραπάνω γίνεται ολοφάνερο ότι ο Fromm αγνοώντας το ευρύτερο πλαίσιο της θανατολογίας του Marcuse ανάγει τη ρήση του Marcuse, να πεθάνει ένας άνθρωπος «με ένα ελάχιστο πόνου», στον πόνο της ασθένειας, τον οποίο η πρόοδος της ιατρικής και της φαρμακολογίας μπορεί, κατά τον Fromm, να υπερβεί. Δεν κατανοεί ότι ο Marcuse πάει πολύ πιο πέρα από τις θεραπευτικές πρακτικές δυνατότητες της βιοιατρικής Ηθικής με τη ρήση του, αφού στον πόνο συμπεριλαμβάνει επίσης τον πόνο, που φέρνει μαζί της η φτώχεια και η εκμετάλλευση μεταβάλλοντας τη ζωή του ανθρώπου σε μια καρικατούρα ζωής. Γι' αυτό ο Marcuse μέσω της διαλεκτικής της πραγματικότητας και των απραγματοποίητων δυνατοτήτων της θεωρεί πως δεν είναι άδικο που πεθαίνουμε, αλλά είναι άδικο ότι πεθαίνουμε χωρίς να έχουμε ζήσει μια πλήρη ζωή, εννοώντας μια ζωή στην οποία δεν έχουμε αναπτύξει τις δυνατότητές μας ως άνθρωποι μέσα στην ιστορική κοινωνία. Όταν ο άνθρωπος ως το «σύνολο των

²²⁶ Ο.π.

²²⁷ Ο.π.

²²⁸ Ο.π.

²²⁹ Πρβλ. ό.π.

²³⁰ Πρβλ. ό.π.

²³¹ Ο.π.

²³² Πρβλ. ό.π., 100 κ.ε. Πρβλ. Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 199.

²³³ Fromm, «Der angebliche Radikalismus von Herbert Marcuse», σ. 101. Πρβλ. Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 199.

κοινωνικών σχέσεων»²³⁴ θα έχει ζήσει μια εκπληρωμένη ζωή, δηλαδή θα έχει αναπτύξει το σύνολο των δυνατοτήτων του, τότε θα μπορεί να επιλέξει ο ίδιος πότε θα πεθάνει. Τότε θα είναι ο άνθρωπος πραγματικά ελεύθερος.²³⁵ Δηλαδή η θανατολογία του Marcuse εντάσσεται στην κριτική κοινωνική θεωρία του στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η ουτοπία μιας έλλογης κοινωνίας, στην οποία ο άνθρωπος αναπτύσσει τις σύμφωνες με τον Λόγο [Vernunft, σε διάκριση από τη διάνοια (Verstand)] του ρεαλιστικές, αντικειμενικές, όχι ακόμη πραγματοποιημένες δυνατότητες, όπου ο Λόγος έχει συμφιλιωθεί με την αισθητικότητα είναι ένας «λιβιδινικός Λόγος»²³⁶ ή μια «αισθησιακή ορθολογικότητα».²³⁷ Αντιθέτως, ο Fromm καθλώνεται σε μια βιοϊατρική Ηθική, η οποία αναζητά ενδιάμεσες βασικές αρχές και κανονιστικά κριτήρια για το ηθικό πράττειν θεραπευτών και ασθενών,²³⁸ με σκοπό να αποδομήσει τη θανατολογία του Marcuse. Εδώ αναδεικνύεται ακόμη μια φορά η διαφορά του σκέπτεσθαι μεταξύ των άλλοτε συνεργατών του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας*. Ο Marcuse εντάσσει την ψυχανάλυση στους ευρύτερους φιλοσοφικούς αστερισμούς του, ή στην κανονιστική-κριτική κοινωνική του θεωρία,²³⁹ δίνοντας έμφαση στο θεωρησιακό στοιχείο της, ενώ ο Fromm, αν και ξεκίνησε από την κριτική κοινωνική θεωρία και τη διαμεσολάβησή της με την ψυχανάλυση, βλέπει την ψυχανάλυση ολόενα και πιο στενά ως κλινική διάγνωση και, εντέλει, στη θεραπευτική μορφή της ως ανθρωπιστική Ηθική διορθώνοντας την αυταρχική Ηθική.²⁴⁰ Το γεγονός αυτό πιθανόν να συνδέεται με την τραυματική εμπειρία του Fromm ως ψυχαναλύτη στις ΗΠΑ το 1943, όπου απώλεσε το δικαίωμα της διδακτικής ανάλυσης, διότι προερχόταν από τους μη γιατρούς, και οδήγησε στη διάσπαση του *Αμερικανικού Ινστιτούτου της Ψυχανάλυσης (American Institute of Psychoanalysis)*,²⁴¹ και μάλλον εξαναγκάστηκε να ταυτισθεί ασυνείδητα με τον επιτιθέμενο, την ιατρικοποίηση της ψυχανάλυσης στις ΗΠΑ, και να αλλοιώσει την ψυχανάλυση.²⁴²

VI. Συμπέρασμα

Η ύστερη θεωρία των ορμών του Freud και, ειδικά, η έννοια της ορμής του θανάτου συνάντησε αντιστάσεις και στο ίδιο το ψυχαναλυτικό κίνημα ιδίως για το θεωρησιακό της περιεχόμενο. Την έννοια της ορμής του θανάτου δεξιώθηκαν στις κριτικές τους θεωρίες ο ψυχαναλύτης Erich Fromm και ο φιλόσοφος Herbert Marcuse. Η άλλοτε οξεία διαμάχη τους μπορεί στην εποχή μας να αναγνωσθεί γόνιμα ως μια προσπάθεια διαμεσολάβησης βιολογικών και κοινωνικών παραγόντων για τη γένεση του κοινωνικού ανθρώπινου όντος, η οποία στον Fromm ρέπει προς έναν κουλτουραλισμό και στον Marcuse προς έναν βιολογισμό. Η διαμεσολάβηση αυτή εξακολουθεί να είναι το ζητούμενο, όπως δείχνουν και οι μεταγενέστερες απόπειρες εκπλήρωσής της στους Alfred Lorenzer (1922-2002)²⁴³ και Jean Laplanche.²⁴⁴ Επιπλέον, στη διαμάχη των Fromm και Marcuse με αφετηρία τη θανατολογία του Marcuse, που έχει ως

²³⁴ Karl Marx, «[Thesen über Feuerbach]», στο *Marx Engels Werke*, Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung Berlin (επιμ.), τόμ. 3, Berlin: Dietz Verlag, 9η έκδ. 1990 (σ. 533-535), σ. 534.

²³⁵ Πρβλ. Marcuse, «Die Ideologie des Todes», σ. 105.

²³⁶ Marcuse, «Jenseits des Realitätsprinzips», σ. 12.

²³⁷ Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*, σ. 224.

²³⁸ Πρβλ. Lutz-Bachmann, *Ethik*, σ. 202.

²³⁹ Πρβλ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Ουτοπική κριτική και προσδιορισμένη άρνηση στο έργο του Marcuse», στο Herbert Marcuse, *Περί διαλεκτικής. Τρία δοκίμια*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2013 (σ. 71-93), σ. 84.

²⁴⁰ Πρβλ. Schmid Noerr, «Zwischen Sozialpsychologie und Ethik – Erich Fromm und die “Frankfurter Schule”», σ. 32.

²⁴¹ Πρβλ. Marco Conci, *Sullivan neu denken. Leben und Werk Harry Stack Sullivans und seine Bedeutung für Psychiatrie, Psychotherapie und Psychoanalyse*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2005, σ. 184.

²⁴² Πρβλ. Russel Jacoby, *Die Verdrängung der Psychoanalyse oder Der Triumph des Konformismus*, Frankfurt am Main: Fischer, 1990, σ. 41, σ. 189.

²⁴³ Πρβλ. Lorenzer, Alfred (1984): *Intimität und soziales Leid. Archäologie der Psychoanalyse*, Frankfurt am Main: S. Fischer.

²⁴⁴ Πρβλ. Jean Laplanche, *Ein biologischer Irrweg in Freuds Sexualtheorie*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2021.

βάση της την αντίθετη έννοια της ορμής του θανάτου, τον έρωτα, αναδείχθηκαν οι διαφορετικές προκείμενες των θεωρήσεών τους, όπου ο μεν Fromm έδινε την προτεραιότητα στην κλινική ψυχανάλυση ο δε Marcuse στη φιλοσοφία της ψυχανάλυσης, με αποτέλεσμα τη διαφορετική κατανόηση και ερμηνεία της έννοιας της ζωής. Κι αυτή η διαμάχη θεωρείται στην εποχή μας γόνιμη αφήνοντας το θέμα ανοιχτό για περαιτέρω διερεύνηση αποσκοπώντας σε μια διαλεκτική διαμεσολάβηση.

Συγκρουόμενα συμφέροντα

Δεν υπάρχουν.

Βιβλιογραφία

- Bierhoff, Burkhard: «Triebstruktur oder soziale Beziehungen. Anmerkungen zur Kulturismus-Debatte»: http://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/Bierhoff_B_1991a.pdf, σ. 2. (Πρόσβαση: 11-4-2017).
- Butzer, Ralph J.: «Trieb», στο Wolfgang Mertens (επιμ.), *Handbuch psychoanalytischer Begriffe*, Stuttgart: W. Kohlhammer, 4η έκδ. 2014 (σ. 980-986)
- Conci, Marco: *Sullivan neu denken. Leben und Werk Harry Stack Sullivans und seine Bedeutung für Psychiatrie, Psychotherapie und Psychoanalyse*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2005.
- Diels, Hermann/Kranz, Walter: *Οι Προσωκρατικοί – Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα* (1951), Β. Α. Κύρκος (επιμ.), τόμ. Α', Αθήνα: εκδόσεις Παπαδήμα, 2005.
- Dubiel, Helmut: *Kritische Theorie der Gesellschaft. Eine einführende Rekonstruktion von den Anfängen im Horkheimer-Kreis bis Habermas*, Weinheim/München: Juventa Verl., 2001.
- Fenichel, Otto: «Zur Kritik des Todestriebes» (1935), στο Otto Fenichel, *Aufsätze*, Klaus Laermann (επιμ.), τόμ. 1, Gießen: Psychosozial-Verl., 1998 (σ. 361-371).
- Freud, Sigmund: «Das ökonomische Problem des Masochismus» (1924c), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 339, 343-354), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, «Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού», στο Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φειτχισμός*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1991 (σ. 43-57).
- Freud, Sigmund: «Das Unbewußte» (1915e), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 119, 125-162), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 2005 (σ. 63-125).
- Freud, Sigmund: «Die endliche und unendliche Analyse» (1937c), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), *Ergänzungsband: Schriften zur Behandlungstechnik*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 4η έκδ. 1994 (σ. 351, 357-392), ελλ. μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, *Περατή και μη περατή ανάλυση*, Αθήνα: εκδόσεις Πλέθρον, 2008.
- Freud, Sigmund: «Die psychogene Sehstörung in psychoanalytischer Auffassung» (1910ι), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. VI: *Hysterie und Angst*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 8η έκδ. 1994 (σ. 205, 207-213).
- Freud, Sigmund: «Die Widerstände gegen die Psychoanalyse» (1925e [1924]), στο Sigmund Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIV: *Werke aus den Jahren 1925-1931*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 7η έκδ. 1991 (σ. 99-112).
- Freud, Sigmund: «Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens» (1911b), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 13, 17-24).
- Freud, Sigmund: «Hemmung, Symptom, Angst» (1926d [1925]), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. VI: *Hysterie und Angst*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 8η έκδ. 1994 (σ. 227, 233-308).
- Freud, Sigmund: «Psychoanalysis» (1926f), στο Sigmund Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIV: *Werke aus den Jahren 1925-1931*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 7η έκδ. 1991 (σ. 299-307).
- Freud, Sigmund: «Triebe und Triebchicksale» (1915c), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ.

- 75, 81-102), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 2005 (σ. 15-46).
- Freud, Sigmund: «Warum Krieg?» [Brief an Albert Einstein (Sept. 1932)] (1933b [1932]), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. IX: *Fragen der Gesellschaft, Ursprünge der Religion*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 5η έκδ. 1989 (σ. 271, 275-286), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, «Γιατί πόλεμος; Η επιστολή του Φρόντ προς τον Αϊνστάϊν», στο Σίγκμουντ Φρόντ, *Επίκαιρες παρατηρήσεις για τον πόλεμο και τον θάνατο*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1998 (61-87).
- Freud, Sigmund: «Zur Einführung des Narzissmus» (1914c), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 37, 41-68), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, «Εισαγωγή στον ναρκισσισμό», στο Σίγκμουντ Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1991 (σ. 7-42).
- Freud, Sigmund: *Abriss der Psychoanalyse* (1940a [1938]), Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verl., 8η έκδ. 2001, ελλ. μτφρ. Δανάη Παναγιωτοπούλου, *Μια σύννομη της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα: εκδόσεις Πλέθρον, 2017.
- Freud, Sigmund: *Das Ich und das Es* (1923b), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 273, 282-330), ελλ. μτφρ. Δανάη Παναγιωτοπούλου, *Το Εγώ και το Αυτό*, Αθήνα: εκδόσεις Πλέθρον, 2008.
- Freud, Sigmund: *Das Unbehagen in der Kultur* (1930a [1929]), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. IX: *Fragen der Gesellschaft, Ursprünge der Religion*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 5η έκδ. 1989 (σ. 191, 197-270), ελλ. μτφρ. Γιώργος Βαμβαλής, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας (Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό)*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 2η έκδ. 1994.
- Freud, Sigmund: *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (1905d), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. V: *Sexualleben*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 37, 47-145), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1991.
- Freud, Sigmund: *Jenseits des Lustprinzips* (1920g), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. III: *Psychologie des Unbewußten*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 6η έκδ. 1989 (σ. 213, 217-272), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Πέραν της αρχής της ηδονής*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 2001.
- Freud, Sigmund: *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1933a [1932]), στο Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Alexander Mitscherlich κ.α. (επιμ.), τόμ. I: *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse Und Neue Folge*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 11η έκδ. 1989 (σ. 447, 449-608), ελλ. μτφρ. Κλαίρη Τρικεριώτη, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1977.
- Fromm, Erich: «Der angebliche Radikalismus von Herbert Marcuse» (Infantilization and Dispair Maskerading as Radicalism) (1969), στο Erich Fromm, *Gesamtausgabe*, Reiner Funk (επιμ.), τόμ. XII: *Psychoanalyse und Kunst des Lebens (Schriften aus dem Nachlaß)*, Stuttgart: Dt. Verlags-Anstalt, 1999 (σ. 97-111).
- Fromm, Erich: «Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie» (1932), *Zeitschrift für Sozialforschung*, Jg. I/1932 [ανατύπ. München: Dt. Taschenbuch Verl., 1980] (σ. 28-54). [Ελλ. μτφρ. Γιώργος Βαμβαλής, *Αναλυτική κοινωνιοψυχολογία*, Αθήνα: εκδόσεις Επίκουρος, 1975].
- Fromm, Erich: *Anatomie der menschlichen Destruktivität (The Anatomy of Human Destructiveness)* (1973a), στο Erich Fromm, *Gesamtausgabe*, Reiner Funk (επιμ.), τόμ. VII: *Agressionstheorie*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999. [Ελλ. μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, *Η ανατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας*, 2 τόμ., Αθήνα: εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1977. Το παράρτημα: «Η θεωρία του Freud για την επιθετικότητα και την καταστροφικότητα», σ. 643-697.]
- Fromm, Erich: *Psychoanalyse und Ethik. Bausteine zu einer humanistischen Charakterologie (Man for Himself. An Inquiry into the Psychology of Ethics)* (1947a), στο Erich Fromm, *Gesamtausgabe*, Reiner Funk (επιμ.), γερμ. μτφρ. Paul Stapf/Ignaz Mühsam, τόμ. II: *Analytische Charaktertheorie*, Stuttgart: Dt. Verlags-Anstalt, 1999 (σ. 1-157).
- Fromm, Erich: *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen* (1979a), στο Erich Fromm, *Gesamtausgabe*, Reiner Funk (επιμ.), τόμ. VIII: *Psychoanalyse*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999 (σ. 259-362).
- Grubrich-Simitis, Ilse: *Zurück zu Freuds Texten. Stumme Dokumente sprechen machen*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 1993.

- Hegel, G.W.F.: *Vorlesungen über die Philosophie der Kunst*, Annemarie Gethmann-Siefert (επιμ.), Hamburg: Meiner, 2003.
- Horkheimer, Max: «Geschichte und Psychologie» (1932), στο Max Horkheimer, *Gesammelte Schriften*, τόμ. 3: *Schriften 1931-1936*, Alfred Schmidt (επιμ.), Frankfurt am Main: S. Fischer, 1988 (σ. 48-69), ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, «Ιστορία και ψυχολογία», στο Γεράσιμος Κουζέλης/Κοσμάς Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: εκδόσεις νήσος, 1996 (σ. 191-213).
- Horkheimer, Max/Fromm, Erich/Marcuse, Herbert κ.α. (1936), *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*, Lüneburg: zu Klampen Verlag, 2η έκδ. 1987, σ. 77 κ.ε., σ. 136 κ.ε. Στην ελληνική έκδοση μόνο το θεωρητικό μέρος: Max Horkheimer/Erich Fromm/Herbert Marcuse, *Αυθεντία και οικογένεια*, ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: εκδόσεις νήσος, 1996.
- Horney, Karen: *Der neurotische Mensch unserer Zeit (The Neurotic Personality of Our Time)* (1937), γερμ. μτφρ. Gertrud Lederer-Eckardt, München: Kindler, 1979.
- Jacoby, Russel: *Die Verdrängung der Psychoanalyse oder Der Triumph des Konformismus*, Frankfurt am Main: Fischer, 1990.
- Laplanche, Jean: *Ein biologistischer Irrweg in Freuds Sexualtheorie*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2021.
- Laplanche, Jean: *Leben und Tod in der Psychoanalyse*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2014, ελλ. μτφρ. Ναταλία Παπαγιαννοπούλου, *Ζωή και θάνατος στην ψυχανάλυση*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, 1988.
- Laplanche, Jean/Pontalis, Jean-Bertrand: «Todestriebe», στο Jean Laplanche/Jean-Bertrand Pontalis, *Das Vokabular der Psychoanalyse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 11η έκδ. 1992 (σ. 494-503), ελλ. μτφρ. Β. Καψαμπέλης/Λ. Χαλκούση/Α. Σκουλικά/Π. Αλούπης, «Ενορμήσεις θανάτου», στο Ζ. Λαπλάνς/Υ. Μπ. Πονταλίσ, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα: εκδόσεις Κέδρος, 1986 (σ. 196-204).
- Laplanche, Jean/Pontalis, Jean-Bertrand: «Trieb», στο Jean Laplanche/Jean-Bertrand Pontalis, *Das Vokabular der Psychoanalyse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 11η έκδ. 1992 (σ. 525-529), ελλ. μτφρ. Β. Καψαμπέλης/Λ. Χαλκούση/Α. Σκουλικά/Π. Αλούπης, «Ενορμήσεις θανάτου», στο Ζ. Λαπλάνς/Υ. Μπ. Πονταλίσ, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα: εκδόσεις Κέδρος, 1986 (σ. 208-211).
- Lorenzer, Alfred: *Intimität und soziales Leid. Archäologie der Psychoanalyse*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 1984.
- Lutz-Bachmann, Matthias: *Ethik*, Stuttgart: Reclam, 2013.
- Marcuse, Herbert: «Die Idee des Fortschritts im Lichte der Psychoanalyse» (1956), στο Herbert Marcuse, *Psychoanalyse und Politik*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 6η έκδ. 1980 (σ. 35-52), ελλ. μτφρ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Η ιδέα της προόδου στο φως της ψυχανάλυσης», στο Herbert Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, Τρίκαλα: εκδόσεις Επέκεινα 2017 (σ. 67-86).
- Marcuse, Herbert: «Die Ideologie des Todes» (1959), στο Herbert Marcuse, *Nachgelassene Schriften*, Peter-Erwin Jansen (επιμ.), τόμ. 3: *Philosophie und Psychoanalyse*, Springe: zu Klampen, 2002 (σ. 101, 102-114).
- Marcuse, Herbert: «Jenseits des Realitätsprinzips», στο Herbert Marcuse, *Nachgelassene Schriften*, Peter-Erwin Jansen (επιμ.), τόμ. 3: *Philosophie und Psychoanalyse*, Springe: zu Klampen, 2002 (σ. 147, 149-169), ελλ. μτφρ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Πέραν της αρχής της πραγματικότητας», στο Herbert Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, Τρίκαλα: εκδόσεις Επέκεινα 2017 (σ. 9-34).
- Marcuse, Herbert: «Theorie und Therapie bei Freud» (1957), στο Herbert Marcuse, *Nachgelassene Schriften*, Peter-Erwin Jansen (επιμ.), τόμ. 3: *Philosophie und Psychoanalyse*, Springe: zu Klampen, 2002 (σ. 115, 116-120).
- Marcuse, Herbert: «Trieblehre und Freiheit» (1956), στο Herbert Marcuse, *Psychoanalyse und Politik*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 6η έκδ. 1980 (σ. 7-34), ελλ. μτφρ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Θεωρία των ορμών και ελευθερία», στο Herbert Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, επιμ. - μτφρ. - apparatus criticus Κωνσταντίνος Ράντης, τόμ. 1, Τρίκαλα: εκδόσεις Επέκεινα, 2017 (σ. 35-66).
- Marcuse, Herbert: *Eros and Civilization. A philosophical inquiry into Freud* (1955), πρόλ. Douglas Kellner, London/New York: Routledge, 2η έκδ. 1998.
- Marcuse, Herbert: *Psychoanalyse und Politik* (1968), Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 6η έκδ. 1980, ελλ. μτφρ. Herbert Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, επιμ. - μτφρ. - apparatus criticus Κωνσταντίνος Ράντης, τόμ. 1, Τρίκαλα: εκδόσεις Επέκεινα, 2017 (σ. 35-112).
- Marcuse, Herbert: *Triebstruktur und Gesellschaft. Ein philosophischer Beitrag zu Sigmund Freud* (1955), γερμ. μτφρ. Mariane von Eckardt-Jaffe, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1965.

- Marx, Karl: «[Thesen über Feuerbach]», στο *Marx Engels Werke*, Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung Berlin (επιμ.), τόμ. 3, Berlin: Dietz Verlag, 9η έκδ. 1990 (σ. 533-535).
- May, Ulrike: «Der dritte Schritt in der Trieblehre. Zur Entstehungsgeschichte von *Jenseits des Lustprinzips*», στο S. Freud, „*Jenseits des Lustprinzips*“. *Neu-Edition, Erstabdruck der Urfassung (1919) und Kommentar*, Ulrike May/Michael Schrötter (επιμ.), *Luzifer-Amor*, τχ. 51/2013 (σ. 92-169).
- Nassehi, Armin: «Thanatologie», στο Peter Prechtl/Franz-Peter Burkard (επιμ.), *Metzler Lexikon Philosophie. Begriffe und Definitionen*, Stuttgart/Weimar: J.B. Metzler, 3η έκδ. 2008 (σ. 608-609).
- Probst, Peter: «Sein zum Tode», στο *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Joachim Ritter/Karlfried Gründer (επιμ.), τόμ. 9, Basel: Schwabe & Co. AG Verlag, 1995 (σ. 256).
- Russel, Jacoby: *Die Verdrängung der Psychoanalyse oder Der Triumph des Konformismus*, Frankfurt am Main: Fischer, 1990.
- Schmid Noerr, Gunzelin: «Eros und Todestrieb. Zur Dechiffrierung der psychoanalytischen „Mythologie“», *Psyche*, τχ. 8/1987 (677-698).
- Schmid Noerr, Gunzelin: «Tod und Todestrieb bei Herbert Marcuse. Ontologie vs. Ideologiekritik», στο Gvozden Flego/Wolfdietrich Schmied-Kowarzik (επιμ.), *Herbert Marcuse - Eros und Emanzipation*, Giessen: Germinal Verlag, 1989 (σ. 79-94).
- Schmid Noerr, Gunzelin: «Zwischen Sozialpsychologie und Ethik – Erich Fromm und die “Frankfurter Schule”», στο Oliver Decker/Christoph Türcke (επιμ.), *Kritische Theorie – Psychoanalytische Praxis*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2007 (σ. 15-44).
- Schmidt, Alfred: «Herbert Marcuse – Versuch einer Vergegenwärtigung seiner sozialphilosophischen und politischen Ideen», στο Institut für Sozialforschung (επιμ.), *Kritik und Utopie im Werk von Herbert Marcuse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp: 1992 (σ. 11-50).
- Schopenhauer, Arthur: «Transscendente Spekulation über die anscheinende Absichtlichkeit im Schicksale des Einzelnen», στο Arthur Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena: kleine philosophische Schriften*, τόμ. 1, Zürich: Haffmans Verlag, 2η έκδ. 2018 (σ. 201, 203-224).
- Sigmund Freud, «Brief an Wilhelm Fließ vom 14/11/1897», στο Sigmund Freud, *Briefe an Wilhelm Fließ 1887-1904. Ungekürzte Ausgabe*, Jeffrey Moussaieff Mason (επιμ.), dt. Fassung Michael Schrötter, Frankfurt am Main: S. Fischer, 2η έκδ. 1999.
- Μαγγίνη, Γκόλφω: *Για μια ερμηνευτική του τεχνικού κόσμου. Από τον Χάιντεγκερ στη σύγχρονη τεχνοεπιστήμη*, Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, 2010.
- Πλάτων, *Συμπόσιον*, εισ. - μτφρ. - σχολ. - υπομν. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Ζήτρος, 2004.
- Πλάτων, *Φαίδων*, μτφρ. Ιωάννης Πετράκης, Αθήνα: εκδόσεις βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2014.
- Ράντης, Κωνσταντίνος: «Ουτοπική κριτική και προσδιορισμένη άρνηση στο έργο του Marcuse», στο Herbert Marcuse, *Περί διαλεκτικής. Τρία δοκίμια*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2013 (σ. 71-93).
- Ρούσσο, Ευάγγελος: *Προσωκρατικοί*, τόμ. δ: *Εμπεδοκλής*, Αθήνα: εκδόσεις στιγμή, 2007.
- Τζαβάρας, Γιάννης: *Το βέβαιο του θανάτου*, 2η έκδ. 2014, σ. 37. URL: https://www.academia.edu/7644800/Το_βέβαιο_του_θανάτου (πρόσβαση: 3-9-2022).